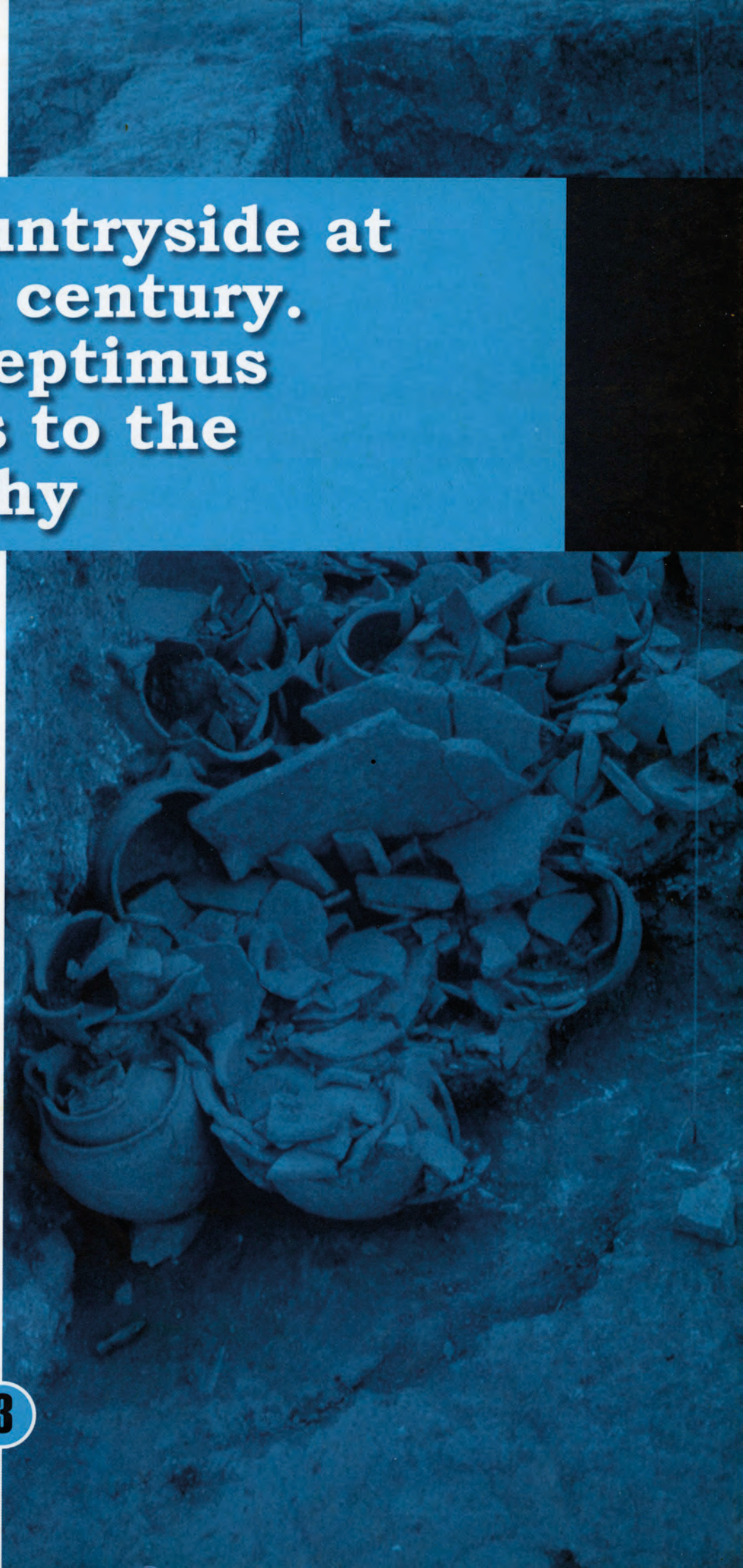


The countryside at the 3rd century. From Septimus Severus to the Tetrarchy

STUDIES ON THE
RURAL WORLD IN
THE ROMAN PERIOD

3



La crisi del segle III a l'àrea compresa entre Tàrraco i Saguntum. Aproximació a partir de les dades arqueològiques

Ramon Jàrraga Domínguez
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

ABSTRACT

The purpose of this work is to evaluate the possible impact of the so-called “crisis of the 3rd century” in the area between *Tarraco* (Tarragona) and *Saguntum* (Sagunt), currently corresponding to the southern limit of Catalonia and the north of Valencia, which during the Roman era made up the southernmost part of the *conventus Tarraconensis*.

The processes of change experienced in rural settlements and cities between the Severan dynasty and the beginning of the tetrarchy are analyzed, and the importance of the city-country relationship is examined to explain these changes. The extent of the Frankish invasion during of the Gallic period, initially substantiated by sources and now by archaeological evidence, is discussed. The study of coin hoards (treasures and deposits) from the second half of the 3rd century, found in abundance in this area, is a very interesting aspect of this topic. In addition, a quantitative approach is used to study the population changes experienced as a result of the rural settlement of this area during the 3rd century, between the High and the Low Empires.

KEY WORDS: 3rd Century, *Tarraco*, *Saguntum*, city-country, Frankish invasion, coin hoards, statistical comparison, settlement, High Empire and Low Empire.

RESUM

El propòsit d'aquest treball és avaluar el possible impacte de l'anomenada “crisi del segle III” a l'àrea compresa entre Tàrraco (Tarragona) i Saguntum (Sagunt), que correspon actualment al sud de Catalunya i el nord del País Valencià i que en època romana formava el sector meridional del *conventus Tarraconensis*.

S'analitzaran els processos de canvi experimentats pels assentaments rurals i per les ciutats entre l'època severiana i l'inici de la tetrarquia, i la importància de la interrelació entre els factors ciutat-camp per explicar aquests canvis. Es plantejarà l'abast de la incursió franca d'època de Gal·liè, atestada per les fonts i ara també per l'arqueologia. Té un gran interès per al tractament d'aquest tema l'estudi dels conjunts monetaris (tresorers i dipòsits) de la segona meitat del segle III, trobats en certa abundància en aquesta zona. També es farà una aproximació quantitativa als canvis poblacionals experimentats pel poblament rural d'aquesta àrea entre l'Alt i el Baix Imperi, canvis que es van produir al segle III.

PARAULES CLAU: Segle III, Tàrraco, Saguntum, ciutat-camp, incursió dels francs, conjunts monetaris, comparació estadística, poblament, Alt Imperi i Baix Imperi.

INTRODUCCIÓ. DELIMITACIÓ I JUSTIFICACIÓ DE L'ÀREA ESTUDIADA

Seguidament durem a terme una aproximació a un període històric força complex, el de l'anomenada «crisi del segle III», i centrarem la nostra atenció en un punt neuràlgic de l'antiga província Hispània Citerior, concretament l'àrea compresa entre la seva capital, la colònia Tàrraco, i l'important municipi de Saguntum, incloent, per tant, la part costanera meridional del *conventus tarraconensis*. La importància d'aquestes ciutats, l'evolució de la vida rural i la seva interrelació amb l'activitat urbana fan que aquesta àrea sigui, sens dubte, molt representativa per a l'estudi d'aquest període. Cal no oblidar també que a mig camí entre Tàrraco i Saguntum trobem un altre destacat municipi romà, Dertosa, d'importància cabdal per al comerç entre la costa i l'interior seguint el curs de l'Ebre, tant per via marítima com fluvial.

LA «CRISI DEL SEGLE III». CORRENTS HISTORIOGRÀFICS I SITUACIÓ ACTUAL

No és l'objectiu d'aquest treball entrar en debats historiogràfics de tipus global sobre l'anomenada «crisi del segle III», sinó tan sols aportar quelcom sobre la manifestació d'aquesta crisi al territori que ens ocupa. Tanmateix, per centrar el tema, és necessari fer un breu repàs als principals corrents historiogràfics que s'han ocupat d'aquest període (molt debatut), per tenir clar quin punt de partença tenim per al nostre estudi.

Val a dir que actualment hi ha un concepte realment negatiu del mot *crisi* que no s'adiu amb el sentit etimològic de la paraula¹. Per tant, una part important del debat historiogràfic (potser, fins i tot, amb una certa esterilitat) s'ha centrat a intentar determinar si al segle III hi va haver «crisi» o no, i suposant que n'hi hagués (sovint, assumint les connotacions negatives que s'atribueixen a la paraula), quines van ser les seves característiques i (potser de manera sobredimensionada) quina transcendència van tenir les incursions bàrbares que les fonts escrites enregistren en relació amb aquest període, especialment en època de Gal·liè.

En l'anàlisi del món rural romà, una situació fins a cert punt paral·lela la trobem en la consideració que puguem fer sobre les característiques del poblament rural, amb opinions sovint enfrontades sobre el concepte de vil·la, i sobre la transcendència que van tenir els canvis del segle III en els models de poblament. És perillosament temptador optar per models tancats i, en aquest sentit, la disminució d'hàbitats que sovint es pot copsar entre l'Alt Imperi i el Baix Imperi és susceptible de ser interpretada de diferents maneres. Una, la més tradicional, pressuposa un abandonament d'hàbitats a causa de la crisi econòmica i de la incursió dels bàrbars. Tanmateix, el model d'hàbitat constatable a partir del segle IV (tot i que no ens n'hem d'ocupar directament aquí), en el qual hi ha una disminució del nombre de nuclis habitats en relació amb el període anterior (variable, segons les zones), pot ser degut a diversos factors: des d'un despoblament traumàtic, per culpa d'una clara ruïna econòmica i d'una disminució demogràfica (que pot tenir diverses causes) fins a una concentració de la propietat, que sembla caracteritzar el paisatge agrícola a partir de l'època constantiniana.

La visió, absolutament negativa, que el concepte de crisi en relació amb el segle III ens aporta la historiografia tradicional ha estat rebatuda (potser també des de pressupòsits igualment distorsionats) per alguns autors, que han pretès aportar una visió diferent del problema. Així, s'han encunyat denominacions com la d'«imperi en mutació» (Carrié/Rouselle 1999) o d'altres potser encara més discutibles, o directament delirants,

1. Κρίσις, que prové alhora del verb grec κρίνω. En el seu significat primogenit era un terme del món de l'agricultura que significava 'garbellar el gra de la palla'; després aquest verb va adoptar un ús metafòric, associat a l'acte de decidir. Tanmateix, des d'Hipòcrates (segle V aC), aquest mot designa en medicina un canvi brusc en el decurs d'una malaltia (tant si és per a millor com per a pitjor). Tucídides, en *La guerra del Peloponès*, va utilitzar també aquesta expressió per assenyalar el moment de decisió en la batalla, però també l'evolució de la pesta a Atenes. En la seva accepció mèdica, la paraula va passar al llatí *crisis* al segle I dC. En el cristianisme, crisi és el càstig o acte de fer justícia a les persones per part de Déu que es produirà, d'acord amb el que diu la Bíblia, quan el món s'acabi. Podem entendre com a crisi allò que es trenca, les raons de la qual cosa s'han d'analitzar. D'aquí prové el terme *crítica*, que significa 'anàlisi o estudi d'alguna cosa per emetre un judici', i també l'expressió *criteri*, que és un raonament adequat. La crisi ens obliga a pensar i, per tant, produeix anàlisi i reflexió. Volem agrair vivament a la doctora Gemma Fortea el seu ajut en aquesta qüestió terminològica.

com la d'«època dinàmica» (Collins 2000, 27-44), que pel seu simplisme (hi ha «èpoques estàtiques»?) no cal ni comentar. Tanmateix, creiem que negar els efectes perniciosos de la crisi del segle III, no necessàriament de les invasions, sinó de la constant inestabilitat provocada per l'anarquia militar (que sens dubte hauria de tenir, a la curta o a la llarga, un reflex negatiu evident en l'economia i en la societat), equival a donar una visió distorsionada dels fets. El dominat dioclecianeu no va ser altra cosa que una clara resposta a una crisi, entesa en termes polítics, però que sens dubte va tenir un important reflex en factors econòmics (d'aquí neix la necessitat de dictar l'*Edictum de pretiis maximis*) i socials.

Les fonts escrites que tenim per al segle III hispànic no cal dir que són força deficientes (per no dir gairebé totalment inexistents), i se centren bàsicament en les repercussions de la incursió franca de la segona meitat del segle, a la qual després ens referirem. Per tant, creiem que l'anàlisi arqueològica ha de tenir un paper cabdal en les interpretacions de tipus històric que puguem fer sobre aquest període. En aquest punt, se'ns presenta la situació d'optar entre dos camins, o bé sobrevalorar les fonts (cosa que sembla prou clar que s'ha fet, des del punt de vista de la historiografia tradicional) o bé optar per menystenir-les i considerar-les una exageració dels autors antics, als quals, a més, se'ls resta valor perquè es consideren força posteriors als fets (tret que caracteritza les revisions historiogràfiques més recents). Per tant, cal considerar el perill de sobrevalorar o subvalorar les fonts, tot oscil·lant entre un inicial defecte i un posterior excés de criticisme.

La historiografia hispànica, des de l'estudi (pioner en el tema) de Blas Taracena (1950), ha centrat les seves atencions en la consideració de la incursió franca de la segona meitat del segle III com l'element cabdal de la crisi d'aquella centúria i planteja que aquesta incursió va ser una veritable invasió que va causar la destrucció directa de moltes ciutats i assentaments rurals. Aquesta argumentació ha estat seguida (bé que amb matisos) per diversos investigadors que han tractat posteriorment el tema (Balil 1957, 1959 *a* i *b*; Tarradell 1955, 1956 i 1958; Blázquez 1968). Molts d'aquests treballs presenten una visió massa generalista, en la qual s'acumulen suposades evidències arqueològiques de destruccions, sense que necessàriament estiguin ben documentades.

La visió contrària, entesa com a reacció als paràmetres en ús fins a aquell moment, la va presentar, als anys setanta del segle XX, Javier Arce (1978). Tanmateix, aquesta visió crítica, innovadora en el seu moment, es basa fonamentalment a desmitificar la importància de la incursió bàrbara, argumentant que els suposats indicis de destruccions en molts jaciments arqueològics no són sinó fruit d'una mala interpretació o una distorsió de les dades existents. Aquesta posició és potser tan radical com la hipòtesi contrària, ja que, si bé és cert que s'havien fet afirmacions *a priori* que no estaven fonamentades per l'evidència arqueològica, Arce va massa lluny en negar l'existència d'indicis de destrucció i cau també en la generalització que criticava. Així doncs, les reiterades afirmacions en aquest sentit (Arce 1978, Cepas 1997, 251; «Tàrraco no da muestras de destrucciones»), sabem actualment, considerant l'evidència arqueològica, que no són certes.

Aquesta visió, tan distorsionada en les posicions com ho podien ser les contràries, encaixa en un concepte excessivament positiu sobre els moments de crisi del segle III, que es fonamenten en punts de vista discutibles o directament equivocats. Un exemple d'això és quan s'interpreten les abundants dedicacions dels *ordines* de les ciutats als emperadors de mitjan segle III i segona meitat d'aquest segle com un indici de prosperitat i normalitat institucional de la ciutat (Cepas 1997, 112 i 142; Arce 2005, 14), o quan sembla prou evident que la situació és la contrària, és a dir, que aquesta abundància de dedicacions no sembla

reflectir res més que l'adhesió de la ciutat a l'emperador que consideren legítim, en un període d'inestabilitat i d'usurpacions. Per tant, aquestes dedicacions imperials no serien fruit de la prosperitat ni de la normalitat, sinó de l'angoixa. Probablement aquesta situació podem relacionar-la amb la troballa de mil·lars d'aquesta època, ja que sembla força improbable que els emperadors del període de l'anarquia militar haguessin tingut una àmplia política de conservació de la xarxa viària, i esdevinguessin així els mil·lars simples vehicles de propaganda política.

D'altra banda, i entrant en qüestions metodològiques dirigides a interpretar suposats elements de continuïtat als assentaments entre la situació anterior (Alt Imperi) i posterior (antiguitat tardana) que s'ha volgut deduir de la presència en superfície de ceràmiques, val a dir que resulta molt perillosa si no es duen a terme excavacions arqueològiques. Així, sovint s'ha negligit el fenomen de les reocupacions i s'ha plantejat l'aparent successió natural en un jaciment determinat de tipus ceràmic de cada època com a indicatiu de continuïtat de l'hàbitat, quan en molts casos, quan s'excava, es comprova que això no respon a la realitat. Aquest és el cas de la vil·la de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), que presenta aparentment una solució de continuïtat entre l'assentament altimperial i l'hàbitat tardoantic (Castanyer/Tremoleda, 1999), i es posa especialment en relleu a la vil·la dels Munts (Altafulla, Tarragonès), on ara sabem que la reocupació tardoantiga no té res a veure amb la vil·la de l'Alt Imperi (Tarrats et al., 1998 i 1999), extrem que només es pot documentar quan es porta a terme una excavació arqueològica.

Considerem, per tant, que només es poden formular afirmacions concloents quan s'han dut a terme excavacions acurades. Tot i així, és difícil determinar el paper que va tenir el segle III en els jaciments en els quals hi ha hagut una continuïtat, i fins i tot reocupació, ja que les possibles reparacions i neteges poden haver emmascarat o eliminat eventuais traces de destrucció.

Tanmateix, quan es fan estudis de poblament sovint es deixa de banda relacionar i contrastar les dades arqueològiques dels centres urbans amb les del camp. Per exemple, cal comparar els resultats de les excavacions urbanes de Tàrraco amb les d'una vil·la important del seu *territorium* com l'esmentada dels Munts, amb la qual cosa, com veurem més endavant, es poden obtenir resultats concordants que apuntin vers causes comunes en l'evolució d'ambdós tipus d'assentaments, que sempre s'han de considerar interrelacionats.

Cal ser prudents quan ens basem només en la presència o absència (sempre aparent) de determinades ceràmiques en un jaciment, ja que la disminució dels materials d'importació al segle III pot obeir tant a circumstàncies experimentades pels centres receptors com també (i això sovint s'oblida) pels emissors o, fins i tot, en la cadena d'intercanvi. És lògic que en una situació de crisi econòmica (que sembla prou evident durant mitjan segle III i la segona meitat d'aquest segle) disminueixi el poder adquisitiu i, per tant, el comerç.

No obstant això, el contrast entre el poblament altimperial i el tardoantic (que sovint es fa només a partir de prospeccions en superfície) és una eina útil, perquè ens documenta més o menys que entre ambdós períodes es va produir un despoblament i/o (cal triar l'alternativa, i no sempre es pot) una concentració de la propietat. De tota manera, el moment i la causa d'aquests canvis, i si van ser progressius o sobtats, són qüestions que sovint no podran ser determinades només per aquesta via. Cal tenir present que el segle III és un període de cent anys i que, tot i que la primera meitat està ocupada per l'època severiana, és un període de temps prou llarg perquè es produïssin moltes circumstàncies diferents segons el territori del qual

ens ocupem. Els processos (polítics, econòmics, socials) devien ser força complexos, i amb les migrades evidències que tenim molts se'ns escapen. Un element molt important per estudiar el període que ens ocupa és la numismàtica, i molt especialment la rellevància històrica del fenomen de les tesauritzacions. Hi ha una certa abundància de tresorets a les nostres contrades, la qual cosa ha estat interpretada com a indicatiu clar que aquestes ocultacions van ser causades per la por que provocaven les invasions. Actualment, els autors que s'han ocupat del tema (Campo/Gurt, 1980; Sagredo, 1985; Marot, 1999; Gozalbes, 1996, 1996-97, 2003, 2004 i 2005) tendeixen a desvincular l'existència de tresorets de les invasions, fonamentalment perquè les dates d'ocultació que se'n poden deduir són diverses, i no responen a una sola causa.

D'altra banda, cal tenir ben present (sobretot quan es vol fer una interpretació històrica de les dades) que no és el mateix una tesaurització, que implica una ocultació (com en els casos de Mas d'Aragó i Riu Sec, que després comentarem), que un dipòsit monetari, que pot tenir altres causes (com en el cas dels Munts d'Altafulla, que veurem també més avall). Tanmateix, cal tenir en compte que és anòmal que tants tresorets restessin en l'oblit, la qual cosa és un senyal obvi que qui els va amagar no els va poder recuperar mai, per les raons que fos. També crida l'atenció l'anormal concentració de tresorets de la segona meitat del segle III entre el sud de Catalunya i el nord del País Valencià (Gozalbes, 1996, 1996-1997, 2003, 2004 i 2005; Marot, 1999, 329) amb un estrany buit (difícil d'explicar) a la zona de Múrcia fins a Andalusia. Aquest fenomen ha de respondre a unes causes concretes, que tractarem d'esbrinar seguidament.

Després d'un període de revisió i relativisme en la interpretació històrica dels tresorets, ara se'n detecta una certa concentració cronològica entorn dels anys 266-267, que podria tenir diverses explicacions: les possibles conseqüències hispàniques de la usurpació de Pòstum (Gozalbes, 1996, 395-399) o, com creiem (malgrat la desacreditació a què aquesta idea s'ha vist sotmesa), la incursió franca.

L'ÈPOCA SEVERIANA: CONTINUÏTATS I CANVIS

El període corresponent a la dinastia severiana (anys 193 a 235) va ser una època de canvis i contrastos. Pel que fa a l'àrea que ens interessa, comença de bon principi amb una crisi bèl·lica, la guerra civil entre Septimí Sever i Clodi Albí. Sabem que l'any 197 (*Historia Augusta, Bita Severi*, 13.7) el governador de la Hispània Citerior, Novi Rufus, es va decantar pel partit de Clodi Albí, que s'havia fet fort a la Gàl·lia i que un cop derrotat va ser executat per ordre de Sever. Els partidaris d'Albí (que, lògicament, eren uns quants, més enllà del mateix governador) van ser castigats amb execucions i la confiscació dels seus béns; entre ells hi havia els senadors Clodi Rufus i Fabi Paulí, ambdós de possible origen tarraconense (Alföldy 1991, 39; Pons 1994, 238). Aquests fets resten reflectits també en una inscripció tarragonina (Alföldy 1975, RIT 130) que fa referència a Tiberi Claudi Cándid, que havia derrotat per terra i per mar els *rebelles et hostes publicos* que s'havien enfrontat amb el partit de Sever. De ben segur que aquests confiscacions (que podem suposar que van revertir al patrimoni imperial) van tenir un important ressò, si més no a l'àrea immediata a Tàrraco.

D'altra banda, i com a conseqüència dels fets esmentats anteriorment, l'epigrafia de Tàrraco reflecteix una important militarització de l'administració provincial (Pons 1994, 242; Ruiz de Arbulo 1996, 375), reflectida en el fet que demostra el final de les cerimònies provincials i la seva substitució per dedicatòries als governadors per part del personal militar subordinat. A la mateixa ciutat trobem alguns nivells d'abandonament (tots, per cert, a l'àrea del *suburbium*) que sembla que

es poden atribuir a aquesta època, com les excavacions del carrer de Pere Martell (Adserias/Burés/Ramon 1995, 82) o les del carrer de l'Alguer, núm. 9 (Macías/Puche 1997, 154). A l'àrea modernament coneguda amb el nom de PERI-2, s'han detectat notables transformacions urbanístiques que poden datar de la primera meitat del segle III; concretament, l'amortització d'una antiga pedrera, l'ocupació d'alguns trams viaris per estructures de caire funerari, el desmuntament (si més no parcial) d'un magatzem, així com l'abandonament d'un conjunt termal, tot i que se'n constata la construcció d'un altre de més petit sobre els nivells d'amortització del magatzem (Remolà/Vilaseca 2000, 80, 82, 86, 88 i 94).

De tota manera, i en contrast, sabem que en temps de Septimí Sever es va restaurar el temple d'August de Tarraco (*Historia Augusta, Vita Severi*, 3.4). Tanmateix, alguns anys més tard, la ciutat sembla que va gaudir d'un cert nivell benestant, com pot fer pensar la reconstrucció del seu amfiteatre per ordre d'Heliogàbal (Alföldy 1975, RIT 84; Ruiz de Arbulo 1996, 357-358), així com l'edificació de les termes públiques de la zona portuària localitzades al carrer de Sant Miquel, que són de finals del segle II o inicis del III (Macías, ed. 2004).

Pel que fa a Dertosa, el gran desconeixement que tenim de la ciutat romana no ens permet tenir cap indicatiu de la seva activitat en aquest període. En canvi, sabem que el teatre de Saguntum va experimentar diverses remodelacions que s'han datat vers mitjans del segle III (Hernández 2004, 121), coincidint (potser de manera significativa) amb la remodelació de l'amfiteatre de Tàrraco, a la qual hem fet referència abans. D'altra banda, el mosaic d'*opus sectile* trobat a la *domus* anomenada «de la Lira Saguntina» és del segle III (Hernández 2004, 121); recentment s'han excavat al carrer de València de Sagunt, al solar de l'antic cinema Marvi, les restes d'una rica *domus* del segle II que presenta una remodelació del segle III (Civera 2004, 108; Hernández 2004, 118).

Aquestes circumstàncies es poden contrastar amb les d'altres ciutats d'àrees properes. Així, per exemple, a Barcino (Barcelona) pertany a aquesta època el conegut mosaic de les Tres Gràcies, mentre que a Iluro (Mataró) es van construir o (més probablement) remodelar les termes públiques de la ciutat amb mosaics geomètrics que daten també d'època severiana (Barral 1978, 44-47, 111-114). A Valentia hi va haver una sèrie de *domus* que van ser decorades amb paviments musius en aquesta època, com indiquen les troballes dels carrers del Rellotge Vell i Cabillers i a l'edifici de les Corts Valencianes, cosa que indica que la ciutat va viure un moment força benestant (Ribera 1989, 75).

Tots aquests indicis, per bé que molt parcials, fan la impressió que, si més no als nuclis urbans, les *civitates* costaneres del *conventus tarraconensis* van viure un període de normalitat, i fins i tot de certa esplendor. Aquesta impressió, probablement encertada, s'ha de matisar tenint en compte els fets traumàtics que acompanyaren a l'inici del període la presa del poder per part de Septimí Sever, als quals ja ens hem referit, i que devien afectar si més no la ciutat de Tàrraco, sense que sapiguem si aquesta situació va tenir cap reflex a les altres ciutats. Hem de pensar que Tàrraco era el centre del poder provincial, i que tant Novi Rufus com els notables provincials que van ser castigats per haver pres el partit de Clodi Albí devien estar radicats majoritàriament a Tàrraco.

D'altra banda, el període severià és prou extens (de l'any 193 a l'any 235, és a dir, 42 anys) perquè no puguem pensar en una situació estàtica a les ciutats. Tinguem en compte que l'any 212, en temps de Caracal·la, es va promulgar la famosa *Constitutio Antoniniana*, que probablement s'adiu amb un temps de tranquil·litat, tot i que també s'ha suggerit que no va ser solament un reconeixement a la romanització efectiva de gran part de

l'imperi (com s'ha dit tradicionalment), sinó que també podia haver estat motivada per un intent d'augmentar la capacitat impositiva de l'Estat romà, tal com apunta el mateix Dió Cassi (77,9.5; cfr. Petit 1974, 71-72; Richardson 1998, 219), d'altra banda autor gens partidari d'aquest emperador. Si Dió tenia raó, això no s'adiu amb cap imatge idíl·lica del període.

La dificultat de poder datar amb exactitud, pel context material, els elements arquitectònics i les fases urbanístiques detectades a les ciutats fa que sigui molt difícil presentar cronologies precises, i, per tant, elements epigràfics com la inscripció de l'amfiteatre de Tarragona d'època d'Heliogàbal ens són altament útils. En qualsevol cas, les evidències abans esmentades (poques però significatives) fan pensar que, tot i que l'imperi de Septimí Sever podia haver començat sota circumstàncies violentes, els governs dels seus immediats successors (Caracalla, Heliogàbal i Alexandre Sever, deixant de banda la usurpació de Macrí, que de ben segur no va tenir rellevància a Hispània) es devien caracteritzar per un període de relativa prosperitat a les ciutats costaneres de l'est de la Hispània Citerior, com es pot deduir de la important activitat de conservació i remodelació documentada en els edificis públics (el teatre de Saguntum, l'amfiteatre de Tàrraco, les termes de Tàrraco i Iluro) degudes fins i tot (almenys en el cas de l'amfiteatre tarragoní) a la directa iniciativa imperial.

Pel que fa als hàbitats rurals, la problemàtica del període severià ens planteja situacions diverses. Les confiscacions que es van produir amb l'arribada al poder de Septimí Sever probablement van contribuir a augmentar el patrimoni imperial, la qual cosa podria haver portat a una concentració de la propietat, difícil de documentar a partir de les dades arqueològiques. Tanmateix, és lògic suposar que podria haver afectat especialment el *territorium* de Tàrraco (on hem suposat la ubicació de l'elit partidària de Clodi Albí), més que no pas altres zones. A les primeres dècades del segle III correspon l'abandonament de dues *villae* molt properes al nucli urbà de Tàrraco, les de Mas dels Canonges (Tarragona) (Adserias/García/Teixell 2001) i Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) (Sánchez/Járrega/Olivares 2000; Járrega 2003). També en aquesta època es va desmuntar la zona noble de la vil·la de la Llosa (Cambrils) i va desaparèixer una àrea termal que va ser substituïda, segons sembla, per una zona industrial (García et al. 2001, 62-63; López 2006 b, 112). En canvi, una altra vil·la de la mateixa zona presenta evidents indicis de prosperitat: els Antigons (Reus, Baix Camp), on s'ha documentat un nimfeu ricament decorat amb estàtues (una Cíbele sedent, un sàtir) que es poden datar en època severiana (Koppel 1993, 221 i 224; Koppel 2005), a més d'un abocador farcit de materials d'aquesta època (actualment en estudi). També la vil·la dels Hospitals (el Morell, Baix Camp) presenta una fase constructiva important (Macías/Menchón 2007, 76-79; López 2006 b, 113), tot i que malauradament no es pot datar amb precisió, ja que l'únic element que aporta cronologia és un fragment informe de sigil·lata africana C trobat dintre d'un paviment d'*opus signinum*.

La comparació del que acabem de contrastar amb altres *villae* de l'àrea catalana és força interessant. Així, els mosaics de les vil·les de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), Torre Llauder (Mataró, Maresme) i Sant Boi (Baix Llobregat) són d'època severiana (Barral 1978, 103-111 i 118-122; Casas 1986), i indiquen clarament un moment de luxe i prosperitat en aquestes vil·les. Altres vil·les del nord-est de Catalunya (els Ametllers, Hort d'en Bach, Vilarenys, Llafranc, els Tolegassos, Pla de Palol) presenten fases constructives d'aquests moments (Burch et al. 2006, 35). Com s'ha dit abans, la dinastia severiana es va perllongar al poder durant 42 anys, temps suficient perquè es produïssin oscil·lacions i canvis. És difícil fer una

explicació simplista, però, en qualsevol cas, les evidències (aparentment contraposades) proporcionades a l'*ager tarraconensis* pel Mas dels Canonges i el Mas d'en Gras, per una banda, i els Antigons, per l'altra, inviten a la reflexió. Possiblement es va produir al camp el mateix que sembla constatar-se al nucli urbà de Tàrraco, un possible decaïment (que no necessàriament decadència) a l'inici de l'imperi de Septimi Sever, seguit d'una clara recuperació en els anys successius. D'altra banda, el luxe que evidencia el nimfeu de la vil·la dels Antigons podria ser un reflex de la possible concentració de la propietat abans apuntada, amb un augment de la riquesa d'aquesta vil·la a costa de la d'altres. És per ara un simple suggeriment, però creiem que cal tenir-lo en consideració. La prosperitat d'aquesta vil·la aniria així parella a la de les de Torre Llauder i Puig Rodon abans esmentades, que potser també podien haver experimentat el mateix procés fagocitador del seu entorn immediat.

ELS PRIMERS ANYS DE L'ANARQUIA MILITAR

El període conegut (ben gràficament) com a «anarquia militar» marca la fi violenta de la dinastia severiana i l'inici d'un període de constants pronunciaments militars, que van provocar una inestabilitat política que ha contribuït en gran part a la forja del concepte de «crisi» del segle III. Fins a l'època de Gal·liè (de la qual ens ocuparem més endavant) són molt poques (per no dir cap) les dades que tenim per a l'àrea que ens interessa, tant des del punt de vista de les fonts escrites com de les dades arqueològiques.

L'epigrafia ens permet documentar un notable augment de les dedicacions imperials a les ciutats, com les dedicades a Sabina Tranquil·lina a Gerunda; a Gordià III, Sabina Tranquil·lina i Filip I a Baetulo; a Filip I a Tàrraco; a Trebonià Gal a Saguntum, o a Herenni Etrusci a Dertosa. Aquesta realitat creiem que ha estat sovint interpretada de manera equivocada, i s'ha plantejat com un indicador de la normalitat institucional de la vida urbana (Arce 1978; Cepas 1997, 112 i 142; Arce 2005, 14), mentre que probablement la raó autèntica és ben bé la contrària, tal com apunta Jordi Pons: la necessitat, per part de les angoixades elits urbanes, d'expressar fidelitat a l'emperador que consideraven legítim en un període d'inestabilitat provocat per les usurpacions (Pons 1994, 243).

Les Actes de sant Fructuós, el martiri del qual es va produir a Tàrraco l'any 259, s'han interpretat (potser forçadament) com un indicatiu de normalitat, encara que només ens descriuen un episodi de l'intent de l'emperador Valerià d'escapçar l'església a través de l'execució dels seus bisbes, sense que hi hagi gaire motius per extrapolar a partir d'aquí consideracions sobre la situació particular de la ciutat. De fet, seria molt alligador recordar que, segons Salvià de Marsella, l'any 420, després del tercer saqueig de Tréveris pels bàrbars, la noblesa de la ciutat va reclamar a les autoritats que comencessin de nou els jocs de circ.

Si ens centrem en l'àrea rural, podem comprovar que devers mitjan segle III serien els mosaics de Can Pau Birol, a Bell-lloc del Pla (Girona), un amb les representacions de les curses del circ i un altre amb les figures de Teseu i Ariadna (Nolla et al. 1993). Aquests mosaics donen una clara sensació de continuïtat i solidesa econòmica, però la seva datació estilística (manca aquí un context arqueològic) no permet precisar si són mosaics tardoseverians o si corresponen ja a l'època de l'anarquia militar, amb la qual cosa la interpretació històrica no seria pas la mateixa.

Un element que sembla contrastar amb aquesta suposada tranquil·litat (potser més aparent que real) és el dipòsit monetari trobat en una *domus* excavada al solar del Romeu, a Sagunt (Llorens/Ripollés 1995). És un conjunt d'11 sestercis datats vers l'any 240, la qual cosa s'ha interpretat com un indicatiu d'inseguretats al final del període severià i inici de l'anarquia

militar; la moneda més recent és de l'any 238, i correspon a l'emperador Maximí. Aquest dipòsit ens mostra que, malgrat la implantació al mercat dels antoninians, fins als volts de l'any 260 van circular majoritàriament les monedes anteriors (denaris, sestercis).

S'ha intentat relacionar el dipòsit monetari del Romeu amb una possible extensió a aquesta àrea de les guerres civils que va provocar l'anarquia militar, tot relacionant-ho amb una inscripció gravada a la roca que s'ha trobat a la cova de l'Aigua, al vessant nord del Montgó (Dénia, Marina Baixa). Aquesta inscripció rupestre és un epitafi funerari que ha donat peu a suposar l'enviament, per part del governador de la Hispània Citerior, d'un destacament de la *legio VII Gemina* a la zona de Dianium per vigilar el moviment per mar dels adversaris de l'emperador Maximí. Això també s'ha relacionat amb un tresoret trobat al Mirador, també al territori de Dianium, que s'ha datat en època de Gordià III (Abad/Abascal 1990, 127-128; Abascal/Olcina/Ramon 1994). Com a possible explicació històrica d'aquests fets, s'ha suggerit que en aquesta època es devia produir un fenomen bèl·lic que devia causar la destrucció de la *domus* saguntina del Romeu, on es va trobar el conjunt monetari (Llorens/Ripollés 1995, 224).

El cas de la *domus* del Romeu creiem que incita a una reflexió. Efectivament, el rebliment d'aquesta *domus* s'ha de situar al segle III, ja que els materials més moderns són fragments de sigil·lata africana A i C, tot i que s'ha fet referència a la troballa de la forma Hayes 58 de la sigil·lata africana D (la més antiga de la producció), i que s'ha datat en el darrer moment de la *domus*, al final del segle III o inici del IV (López/Chiner 1994, 235-236). El conjunt del material apunta vers una datació de ple segle III, la qual cosa quadra amb la cronologia del conjunt monetari. No es desprèn, pel que sabem, que hi hagi cap indicatiu de destrucció violenta, tot i que l'abandonament de la *domus* és un fet significatiu. Tanmateix, el conjunt monetari s'ha interpretat com un moneder, en el qual hi havia exemplars força més antics (alguns del segle II i fins i tot un de Domicià) de poc valor, ja que tots junts no sumaven més de l'equivalent a dos denaris (Llorens/Ripollés 1995, 220). Per tant, és evident que no es tracta d'un tresoret. La cronologia real del dipòsit podria ser més moderna, tot i que el fet que les monedes més recents estiguessin poc gastades i l'absència d'exemplars d'època de Valerià o Gal·lià dificulten datar aquest conjunt gaire més enllà de l'any 240, i pràcticament impedeixen relacionar-lo amb el context històric d'època de Gal·liè, que després comentarem.

En tot cas, tant el dipòsit monetari de la *domus* del Romeu com els elements abans esmentats de la zona de Dianium indiquen que sembla que hi devia haver alguna repercussió greu (fins i tot de tipus bèl·lic) a la zona costanera del País Valencià, que no sabem quines característiques va tenir ni si va afectar també àrees situades més al nord. En qualsevol cas, és simptomàtic l'abandonament d'una *domus* a Saguntum i la troballa d'un conjunt monetari en circulació en aquell moment, que no consisteix, però, en un tresoret. No podem descartar que sigui degut a una pèrdua fortuïta, però el paral·lisme amb el tresoret dianenc del Mirador és força interessant, i sembla marcar un indicatiu d'inestabilitat a la dècada central del segle III, si més no en aquesta àrea geogràfica.

L'ACCELERACIÓ DE LA CRISI: L'ÈPOCA DE GAL·LIÈ I LA INCURSIÓ DELS FRANCS

L'epigrafia imperial a les ciutats va tenir una clara continuïtat durant la segona meitat del segle III, com palesen les inscripcions dedicades a Claudi II a Barcino, al mateix Claudi II (tres vegades) i a Aurelià a Tàrraco, a Aurelià i Carí a Saguntum, així com a Carus a Dertosa (Pons 1994, 243). La interpretació que se'n pot fer és probablement la mateixa que per al

període immediatament anterior, és a dir, que aquestes inscripcions no són cap senyal de normalitat i prosperitat, sinó un reflex de la crisi, ja que constantment les elits urbanes havien de fer acte de *devotio* davant l'emperador, a causa dels constants canvis polítics i la inestabilitat de l'època.

La incursió dels francs a Hispània pels volts de l'any 260 ha estat utilitzada (com hem vist abans) per un corrent historiogràfic tradicional com la causa principal i el factor desencadenant de la situació de misèria i inestabilitat amb què s'ha considerat des de sempre el segle III. Vegem seguidament què en podem dir de ciència certa, i quines devien ser les conseqüències concretament per a la zona compresa entre Tàrraco i Saguntum.

Les fonts escrites que ens informen sobre aquests fets són les obres d'Aureli Víctor (*Epitome de Caesaribus*, 33,3), Eutropi (*Breviarium*, 9.8,2), Orosi (*Historiarum adversos paganos libri*, 7,22,7-8), Eusebi (*Chronica*, 2280.10, traducció llatina de Sant Jeroni) i Pròsper de Tir (*Epit. Chron.* 441, 879). Val a dir que, en general, tots ells són autors força posteriors als fets: Aureli Víctor i Eutropi van escriure la seva obra vers els anys 360 i 370 respectivament, mentre que sant Jeroni, Orosi i Pròsper de Tir són ja del segle V. Tanmateix, gairebé ningú no ha caigut en el fet que la que sovint s'esmenta com a crònica de sant Jeroni no és res més que una traducció llatina feta per aquest autor de l'original grec d'Eusebi de Cesarea, que va ser continuat posteriorment per Jeroni; el text grec d'Eusebi s'ha perdut, però se'n conserva tant la traducció llatina de sant Jeroni com una altra d'armènia (2). Eusebi va escriure la seva crònica a l'inici del segle IV, per tant, només 40 o 50 anys després dels fets que aquí ens ocupen, per la qual cosa el seu testimoni creiem que és força fiable. Aquest fet ha estat negligit i desconegut per la historiografia moderna (especialment per la hipercrítica), que l'ha atribuït directament a sant Jeroni i l'ha desautoritzat equivocadament, tenint en compte l'aparent diferència cronològica entre els fets i l'obra, que, com veiem, en realitat és mínima.

Cal dir que la data concreta d'aquesta incursió és encara un tema força debatut. Sánchez Real (1957) data la incursió en el 259, mentre que Silvestrini (1993, 182) ho fa en el 260, i Balil (1957; 1959 *a i b*) prefereix una data més tardana (262 o fins i tot entre 265 i 267). La historiografia recent ha insistit molt en l'any 260 de manera absolutament gratuïta; Aureli Víctor i Eutropi informen tan sols que es va produir en època de Gal·liè. Només hi ha un document, la *Chronica*, d'Eusebi, que dona una data per a aquesta incursió: segons aquest autor, Tàrraco va ser *expugnata* l'any desè de l'imperi de Valerià i Gal·liè, corresponent al quart any de l'olimpiada 260, la qual cosa ens situa en l'any 264 dC. Aquesta data ha estat actualment considerada (sense que se n'indiquin els motius) massa tardana per Alföldy (1991, 39-40), que, d'altra banda, li atribueix equivocadament l'any 265, en comptes del 264, que és el correcte.

D'altra banda, cap d'aquests textos no proporcionen gaires detalls, i tots diuen que Tàrraco va ser conquerida (*expugnata*, segons Eusebi i Pròsper de Tir) i gairebé destruïda (*vastato ac paene direpto Tarraconensium oppido*, segons Aureli Víctor). Precisament Aureli Víctor és l'únic que en dona més detalls, explicant que després de la conquesta de Tàrraco els francs van capturar la flota i es van dirigir cap a l'Àfrica (*nactisque in tempore navigiis pars in usque Africam permearet*).

Un lloc comú en la historiografia hispànica és fer esment d'una suposada invasió «francoalemanya», mentre que el que sabem per les fonts és que, mentre que els alamans sí que van penetrar a la península Itàlica, van ser només els francs els que van entrar a *Hispània*. Aureli Víctor (una vegada més, l'autor més específic) diu que van ser *francorum gentes*; Eutropi, Orosi, Eusebi i Pròsper de Tir parlen només de *germani*, tot i que, en un

altre passatge (que comentem més avall), Orosi sí que esmenta els francs. La referència d'Aureli Víctor sembla prou clara, i certament no hi ha cap dada que ens permeti pensar que els alemanys arribessin a Hispània, com s'ha afirmat més d'una vegada.

D'altra banda, val a dir que alguns autors (Taracena 1950; Tarradell 1955, 1956 i 1958) han proposat (basant-se en la cronologia dels tresorers monetaris als quals després ens referirem) l'existència d'una segona invasió, més tardana, que va afectar l'interior d'Hispània, però que actualment es pot desestimar perquè no hi ha cap dada que l'avalí (Sanz/Martínez 2007, 41).

L'àrea que estudiem és directament esmentada pels autors antics, ja que ens diuen que els francs van atacar Tàrraco, on van fer amb la flota. No sabem exactament d'on venien ni què van fer amb els vaixells assaltats, encara que Aureli Víctor ens informa, com hem dit, que es van dirigir cap a l'Àfrica. D'altra banda, Orosi (*Historiarum adversos paganos libri*, VII, 41-2) diu que els francs van romandre a Hispània durant 12 anys, la qual cosa podria fer pensar en una llarga permanència d'aquests invasors, que, més que assentar-se fermament en el territori, podrien haver-se dedicat a protagonitzar una activitat piràtica. Aquesta hipòtesi quadraria bé si la posem en relació amb els moviments posteriors en altres escenaris dels mateixos francs, que van arribar a atacar i destruir Siracusa, on van fer una gran mortaldat (Zòsim, *Nea Historia*, 1.71.2) i que van ser derrotats per l'emperador Probus (*Scriptores Historiae Augustae, Vita Probi* XII.3; Zòsim, *Nea Historia*, I.68.1), probablement l'any 278 (*Chronica Eusebi - Hyeronimi*). Es pot comparar aquesta circumstància amb les activitats piràtiques que van dur a terme els gots i els hèruls a la Mediterrània oriental des de l'any 253, que va arribar a saquejar l'any 267 ciutats tan importants com Atenes, Corint, Nicomèdia i Nicea (segons va explicar Dexip, que els va combatre; conservat per Esteve de Bizanci). Curiosament, els diversos autors moderns que han tractat la incursió franca del segle III a Hispània passen per alt aquests fets, quan sembla evident que tots formen part d'una mateixa realitat.

Més enllà de les poques dades que ens proporcionen les fonts, cal recórrer a les dades arqueològiques per intentar comprovar-les i posar-les al seu lloc. En aquest sentit, l'evolució dels coneixements ens demostra que cal ser prudents quan utilitzem dades arqueològiques per fer raonaments històrics, ja que l'evolució en els nostres coneixements pot canviar (fins i tot radicalment) les coses. El corrent històric obert per Arce (1978) i desenvolupat per Cepas (1997) ha portat a afirmar que no hi ha indicis de cap destrucció a Tàrraco, clara demostració (segons ells) que les dades aportades per les fonts escrites eren exagerades. Si se'ns permet fer un símil històric amb una situació més recent molt divulgada pel cinema, una granja dels Estats Units saquejada i destruïda durant la Guerra de Secessió hauria deixat sens dubte traces evidents d'aquest fet (sempre que no sigui reocupada), però una altra granja que hagi patit un saqueig i que no hagi estat destruïda, si continua sent ocupada, a la llarga no deixarà cap traça material d'aquest saqueig. Per tant, hem de considerar sempre l'argument *ex silentio* en arqueologia amb molta precaució i assumir que no sempre l'absència (aparent) de destruccions implica necessàriament normalitat ni tranquil·litat. D'altra banda, l'avenç en la recerca ens pot canviar totalment els paràmetres assumits; un exemple d'això és el fet que, en contra de tot el que s'ha dit darrerament (de vegades, cal dir-ho, amb una arrogància potser excessiva), avui és arqueològicament incontestable la destrucció d'almenys gran part de la ciutat de Tàrraco per l'acció dels francs, com veurem tot seguit.

Les destruccions a l'àrea urbana de Tàrraco resten ben paleses a l'antiga

zona portuària: als edificis residencials excavats a les parcel·les 30 i 31 del sector anomenat PERI 2, sobre els paviments i sota gruixudes capes de cendres i enderrocs, van aparèixer ceràmiques i objectes metàl·lics, senyal d'una fugida precipitada abans de l'incendi; els magatzems portuaris de la parcel·la 22 es van enderrocar, alguns carrers es van abandonar i en altres se'n va reduir l'amplària. La coberta de la font monumental del carrer d'Eivissa es va ensorrar (Macías/Remolà 2005); també hi ha nivells d'incendi a les termes del carrer de Sant Miquel. La posterior reforma d'aquestes termes, tot i que no s'ha pogut datar, sembla una conseqüència de la incursió dels francs (Macías 2004, 57-58 i 159).

A l'àrea de la necròpoli del Francolí també es van detectar nivells d'incendi, encara que malauradament no estan ben situats; es van trobar «paredones ahumados y capas de cenizas de hasta 40 cm de espesor» (Tulla/Beltrán/Oliva 1927, 11); també es va trobar una cambra sepulcral pintada del segle II amb les parets fumades. En canvi, al sector excavat després per Serra Vilaró no hi ha traces d'incendis, i els edificis van seguir en ús (López 2006 a, 240-241).

Igualment, hi ha evidències clares de destrucció a l'interior del recinte emmurallat de la ciutat; l'exemple més significatiu fins ara són les restes de columnes i altres elements d'edificis públics, rubefactats per l'acció del foc, que van ser llençats turó avall sobre l'àrea de les termes de Sant Miquel, des de la zona de l'actual carrer del Dr. Zamenhoff (Macías 2004, 73-74). Això indica clarament que es van expugnar edificis situats dins de l'àrea emmurallada, i que es van destruir edificis monumentals. Al sector intramurs s'han trobat diversos nivells d'incendi i abandonament d'edificis que daten de la segona meitat del segle III, que no han estat publicats amb detall (López 2006 a, 240-241). Més recentment, les troballes efectuades l'any 2007 a la zona del Mercat Central (tot just a l'àrea extramurs de la ciutat romana) han donat noves mostres d'aquestes destruccions, i també s'ha trobat un conjunt monetari.

Tot això fonamenta i demostra les dades escrites, i fa pensar que les destruccions van provocar l'abandonament de part de la ciutat, la qual cosa justifica prou bé que Orosi digui, a l'inici del segle V, que encara llavors eren ben paleses a Tàrraco les conseqüències de la incursió dels francs (3).

És interessant fer esment, ni que sigui de passada, del fet que no coneixem la ruta ni el mitjà que van seguir els francs en el seu camí vers el sud fins a assaltar Tàrraco, cosa que, lògicament, hauria pogut condicionar la seva actuació sobre el territori, ja que costa de creure que seguissin directament fins a la capital provincial sense deixar cap rastre pel camí. Ja fa anys, Francesca Pallarès (1969 i 1970) va apuntar la possible evidència de destruccions a Barcino, que atribuïa a la incursió dels francs, basant-se en uns nivells de cendres trobats a la plaça de Sant Miquel al final dels anys seixanta del segle XX, així com unes referències del segle XIX (de F. Fita) sobre la troballa de nivells d'incendis al convent de l'Ensenyança. Posteriorment, aquestes suposades evidències han estat relativitzades, perquè són puntuals i poc consistents (Granados/Rodà 1993, 27-28). L'aparent manca d'evidències de destruccions a Barcino al segle III ha fet pensar a Bonneville (1978, 385) que la incursió dels francs no va passar per aquesta ciutat, sinó que es va dirigir directament vers el sud pel Vallès, seguint l'antic traçat de la via Hercúlia anterior a la fundació d'aquesta ciutat, i que reflecteix la ruta descrita en els vasos apol·linars. D'altra banda, cal dir que a la zona de Girona no s'ha documentat cap evidència del pas dels francs, només l'incendi documentat a la vil·la de Vilauba.

Per tant, sembla lògic replantejar-se la ruta seguida pels francs, que massa automàticament s'ha suposat que devia ser la via Augusta, però que no

podem descartar que fos per mar. En aquest cas, caldria suposar un assalt d'algun port al sud de la Gàl·lia (de la qual cosa no tenim cap constància escrita ni arqueològica), des d'on els francs podrien haver atacat Tàrraco per via marítima. És una idea que caldria no rebutjar, tot i que som conscients que no en tenim cap indici ni en un sentit ni en l'altre.

Encara que queden fora de l'àrea estudiada, no podem deixar de fer esment de les destruccions i incendis constatats a la ciutat romana de Valentia, que han portat Albert Ribera (1989, 75; 2003, 101) a afirmar que no hi ha *domus* d'aquesta ciutat que s'excavi que no proporcioni evidències d'aquestes destruccions. Tenint en compte les circumstàncies històriques i el context, pensar en un incendi accidental com l'històric de Londres de 1666 no sembla pas l'explicació més probable. De tota manera, els nivells de destrucció de Valentia apareixen associats amb monedes de Gal·liè i Claudi II, la qual cosa permet pensar que aquestes destruccions són una mica posteriors a les que documenten les fonts escrites i l'arqueologia a Tàrraco.

Un altre element que cal tenir en compte són les destruccions (aquestes menys estudiades) documentades a Pollentia (Alcúdia, Mallorca), que van afectar aparentment el fòrum i diverses *domus* de la ciutat (Arribas/Tarradell 1987), i que es relacionen amb monedes de Probus. Per tant, la destrucció (no sabem si total o parcial) de Pollentia és també clarament posterior a la de Tàrraco, i potser també més que la de Valentia. L'esment de monedes de Probus a Pollentia ens fa pensar en els enfrontaments que aquest emperador va tenir amb els francs, que en les seves activitats piràtiques havien arribat a assaltar la ciutat siciliana de Siracusa vers els anys 279-280 (Zòsim, *Nea Historia*, 1.71.2), i situa les destruccions de Pollentia en una data, com a mínim, entre els anys 276 i 282, que van ser els del govern de Probus. Val a dir que, pel que sabem, aquesta vegada la incursió marítima dels francs va partir del Bòsfor. No tenim cap dada escrita que faci esment a Hispània en relació amb aquesta incursió, però la referència de Siracusa i la cronologia permeten relacionar la destrucció de Pollentia amb aquesta ràtzia del 279.

Tot això fa pensar, una vegada més, en l'afirmació d'Orosi, segons la qual els francs van romandre a Hispània durant 12 anys. Fins i tot Arce (1982, 19-22) arriba a suggerir que la campanya militar de Maximià a Hispània, que generalment es pensa que es va emprendre contra els bagaudes (que les fonts escrites de l'època limiten a la Gàl·lia), podria haver-se dut a terme contra els francs. Per tant, tot fa pensar que aquests incursors, després de fer-se amb la flota a Tàrraco (si no és que tenien vaixells ja abans) i embarcar-se en direcció a Àfrica (on no sabem si hi van arribar) es devien dedicar al lladronici i a la pirateria, la qual cosa deu explicar, molt probablement, les destruccions documentades a Valentia i a Pollentia per l'arqueologia, i a Siracusa per les fonts, i que van provocar que Probus s'hagués d'enfrontar amb aquest problema, no sabem amb quin èxit.

Una vegada documentada arqueològicament la realitat de la incursió dels francs, resta per establir-ne l'abast real. Parlar d'una invasió sembla excessiu i creiem que és més propi anomenar-la *incursió*, perquè reflecteix una situació que es podria relacionar històricament amb les dels *latrones* lusitans contra els pobles de la Bètica al segle II aC, o les posteriors ràtzies de l'època medieval, la més famosa de les quals va ser la d'Almansor. De la mateixa manera que es pot dir que aquesta darrera va representar un fort cop per a la ciutat de Barcelona, però del qual ben aviat se'n va sortir, possiblement podem trasplantar el mateix model per a Tàrraco i les altres ciutats esmentades, al segle III. Tant Tàrraco com Valentia i Pollentia van tenir una continuïtat en època tardoantiga. Valentia i Tàrraco van ser seus de bisbats, i aquesta darrera va mantenir la capitalitat provincial.

Tanmateix, i seguint el paral·lelisme amb la Barcelona del segle X, això no ens ha de portar a menystenir la importància objectiva que la incursió (o les incursions) dels francs devia tenir per a les ciutats riberenques del *conventus tarraconensis* al segle III.

El fet que no tinguem evidències de destruccions a Saguntum (tot i que, com hem dit, sembla haver estat afectada per greus fets anteriors al període) i Dertosa no ens ha de portar a magnificar aquesta dada, sobretot tenint en compte el poc que sabem sobre aquesta darrera ciutat. Les troballes antigues d'estructures arquitectòniques romanes cobertes per capes de cendres (Bayerri 1948, 669; Arbeloa 1999, 83) no ens permeten atribuir (ni tampoc desmentir) aquests indicis d'incendis a la incursió dels francs ni al segle III. Abril (1931) fa referència a un gran estrat de destrucció que es troba a tota la ciutat, però les excavacions modernes no l'han documentat. A més, si és així, aquesta hipotètica destrucció podria ser deguda a algun altre episodi (potser la rebel·lió de Pere, al segle VI?).

Tanmateix, les dades arqueològiques sobre les destruccions de Tàrraco i Valentia (amb menys evidències conegudes en el cas de Pollentia) són incontestables, i la primera té un interès especial pel seu contrast amb les notícies de les fonts escrites. La referència a les monedes de Probus en el cas de Pollentia ens fa pensar, però, en una cronologia posterior i ens fa relacionar-ho amb l'esmentat enfrontament de Probus amb els pirates francs, que havien destruït Siracusa. Tot això ens fa pensar en diversos moviments piràtics per part dels francs, potser en part a partir de la flota de la qual s'havien apoderat a Tàrraco. Per tant, possiblement el que es va produir va ser una incursió a partir de la qual els francs van romandre a la Mediterrània occidental dedicant-se al saqueig i a la pirateria, amb una presència possiblement limitada però que de ben segur devia contribuir a augmentar la sensació d'inseguretat arreu.

Segons la *Historia Augusta* (*Vita Probi* 18,5) Probus va haver de fer campanyes bèl·liques a les províncies occidentals. Aquestes campanyes podrien haver estat les que va emprendre contra els francs, o bé algunes altres que desconeixem. Creiem que és molt probable que les referències de la *Historia Augusta* al·ludeixin a aquesta lluita amb els pirates francs; el seu enfrontament és esmentat explícitament en un altre passatge de la *Historia Augusta*, com hem vist més amunt.

Hem fet referència a les dades arqueològiques aplegades en els àmbits urbans, però no encara a les àrees rurals. En aquest sentit, certament segueixen mancant dades que demostrin l'existència de destruccions durant aquest període, però hi ha el cas significatiu de la vil·la dels Munts, a Altafulla (Tarragonès). Actualment, sabem que aquesta vil·la va ser destruïda per un incendi vers l'època en la qual se situa la incursió dels francs; va ser reocupada posteriorment, però amb un hàbitat (potser un *vicus* agrícola) que ja no tenia res a veure amb la vil·la altimperial (Tarrats et al. 1998 i 1999). Entre les cendres es va trobar un cadàver (la causa de la mort del qual va ser l'enfonsament del sostre per l'incendi) que portava un saquet (que devia anar cosit a la cintura) que contenia un petit conjunt de 16 sestercis, el més antic d'Adrià i el més recent de Gal·liè (Marot/Ramon 1999), que daten dels anys 255-256. Aquest dipòsit monetari pot ser de gran interès per datar la destrucció, tot i que només com a data *post quem*.

També a la vil·la dels Munts es va trobar (molts anys abans) un altre conjunt monetari (Mateu Llopis 1950; Balil 1979), segons sembla en una capa de cendres i restes calcinades prop dels mosaics. Estava format per 277 monedes, que proporcionen una data de l'any 266. A diferència del l'altre conjunt dels Munts, aquest sí que sembla clarament un tresoret. D'aquestes dues troballes monetàries en tornarem a parlar més endavant.

Ara com ara no tenim altres dades que ens permetin il·lustrar destruccions a les altres vil·les i assentaments rurals de l'àrea. Fora de la zona estudiada resta la vil·la de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), en la qual es va produir un incendi que data de la segona meitat del segle III (Castanyer/Tremoleda 1999), però que sembla que es va produir concretament a la cuina i a les àrees adjacents, de manera que no és possible saber si va ser degut a un accident (com creuen els seus excavadors) o va ser un foc intencionat. En canvi, sembla que no hi ha cap raó que ens impedeixi relacionar la destrucció de la vil·la dels Munts amb les destruccions constatades al mateix nucli urbà de Tàrraco, especialment tenint en compte que s'ha trobat un cadàver caigut *in situ*.

A diferència, però, del que constatem a la vil·la dels Munts, hi ha altres vil·les properes, com la de la Pineda-Cal·lípolis (Salou, Tarragonès), la Llosa (Cambrils, Baix Camp), el sud de Tàrraco, Centcelles (Constantí, Tarragonès) o els Hospitals (el Morell, Tarragonès), vers l'interior, que no presenten cap indicatiu de destruccions i, a més, van tenir una activitat important en època tardoantiga (Macías 2005). Únicament podríem esmentar una troballa aïllada a la vil·la dels Antigons (Reus), que consisteix en dos plats sencers de sigil·lata africana C (forma Hayes 50) que es van trobar dins d'una canalització de la vil·la (Járrega 1993, 927), la qual cosa permet suposar que aquesta canalització es va amortitzar en algun moment de mitjan segle III o de la segona meitat del segle III. Tanmateix, és un element massa aïllat perquè puguem extreure'n una conclusió excessiva. Cal tenir en compte que les de la vil·la dels Antigons són unes excavacions antigues i parcials, que no permeten documentar si hi va haver continuïtat o reocupació, perquè es desconeixen les característiques concretes de l'assentament tardoantic que ens documenten els materials d'aquesta època trobats al jaciment.

A la zona de l'Ebre no hi ha evidències de destruccions. Cal tenir en compte que s'hi han fet molt poques excavacions, i encara força parcials. Al nord del País Valencià també s'han fet molt poques excavacions, però en canvi hi trobem una curiosa acumulació de dipòsits monetaris (concretament, de tresorets), com després veurem. A la vil·la Benicató (Nules, Plana Baixa), es van trobar 16 monedes de bronze amb cronologies que van de Marc Aureli a Valerià entre les terres que cobrien un dels mosaics d'aquesta vil·la, raó per la qual se l'ha considerat un tresoret en un estrat de destrucció (Ripollés 1977, 146-153; Ripollés 1999, 265). Tanmateix, el fet de trobar-se sota un paviment posterior ho dificulta, ja que podrien formar part de les terres aportades per a la preparació del paviment. Tanmateix, l'elevada quantitat de monedes del segle III i la seva relativa concentració permeten pensar que formen un conjunt, tot i que no sembla un tresoret.

Més al sud, tot i que a València s'han trobat, com hem dit, abundants contextos de destruccions de la segona meitat del segle III, manquen estudis de l'entorn rural, tant de Sagunt com de València, la qual cosa limita molt qualsevol intent de valoració que es pugui fer sobre l'evolució del poblament rural d'aquestes àrees durant la segona meitat del segle III. Per cloure aquest capítol, podem deduir que la destrucció de la vil·la dels Munts d'Altafulla (sens dubte, una de les més riques de l'*ager tarraconensis*) va ser causada pels francs durant la seva incursió, però no tenim cap dada que ens permeti pensar que afectés els altres assentaments rurals del territori. Una vegada expugnada Tàrraco i assaltada la flota, és molt possible que els francs es dirigissin vers altres àrees i es dediquessin, durant els anys successius, a saquejar ciutats com Siracusa i, possiblement, Valentia i Pollentia (si no és que això és degut a un altre grup de francs vingut d'Orient), cosa que esdevindria potser un precedent del que van representar els vikings i els pirates berberiscos segles més tard.

L'evidència numismàtica: dipòsits i tresorets monetaris

Un dels elements que més s'ha utilitzat per a l'estudi de la crisi del segle III, i concretament de les suposades invasions bàrbares, són els dipòsits monetaris, abusivament descrits sovint com a tresorets. Efectivament, no tots els dipòsits monetaris es van formar amb una voluntat d'atresorar. Un exemple d'això és el conjunt, abans esmentat, dels Munts d'Altafulla, que es va trobar al costat d'un esquelet humà, mostra del fet que es tractava de moneda en circulació en el moment en què es va produir l'incendi que va destruir la vil·la. En canvi, la formació d'un tresoret té com a objectiu obvi desfer unes monedes que tenen un valor intrínsec força alt, diferent de la moneda en circulació. Val a dir que vers l'any 260, en temps de l'emperador Gal·liè, es va produir un important canvi monetari, amb la implantació efectiva al mercat dels antoninians, moneda de creació anterior però que va començar a circular realment en aquells anys (Marot 1999, 330).

Un dels elements que s'han utilitzat per desacreditar la possible relació dels tresorets amb les suposades invasions bàrbares (que fins i tot havien portat a suposar l'existència d'una segona onada invasora que afectés l'interior peninsular) és la diferent cronologia de tancament que presenten (Marot 1999, 329-330), fins al punt que s'ha arribat a afirmar que «ni las propuestas de los historiadores franceses ni las de los españoles tienen fundamento alguno, como ha demostrado la investigación reciente» (Arce 2005, 14). Tanmateix, cal dir que hi ha una certa unitat cronològica en alguns d'aquests tresorets, que de ben segur deuen tenir una mateixa explicació històrica.

La diferència entre tresoret i dipòsit monetari (amb el benentès que ambdós són dipòsits en el sentit estratigràfic estricte del terme) resta ben palesa en els dos conjunts monetaris dels Munts. Les monedes que portava el cadàver abans esmentat tenen una data *post quem* devers els anys 255-256. Tanmateix, un tresoret trobat fa anys al mateix indret (notem la diferència entre diner circulat i atresorat) estava compost exclusivament per antoninians, i dona una data final del 266-267. La data més moderna (aportada pel tresoret) podria considerar-se la de la destrucció de la vil·la, sempre que aquest tresoret no fos amagat posteriorment entre les ruïnes després de la destrucció, cosa que no es pot descartar, com argumentarem més endavant.

Recentment s'ha produït la troballa d'un conjunt de 15 monedes (14 sestercis i una de plata) a la vil·la de la Llosa (Cambrils, Baix Camp), amb una data final (o *post quem*) de l'any 249, en època de Filip II (López 2006 b, 114). Per tant, es podria paral·lelitzar (per la cronologia, el nombre de monedes i la composició) aquest conjunt amb el dipòsit monetari trobat al costat de l'esquelet en el nivell d'incendi de la vil·la dels Munts, abans esmentat.

Al nucli urbà mateix de Tàrraco s'han trobat tres conjunts monetaris que daten d'aquests moments. Un, conegut des de fa anys, es va trobar al carrer del Governador González (Hiernard 1978 a). El podem considerar un tresoret, ja que estava format per 105 monedes, que ens proporcionen una data de tancament dels anys 266-267, coincident en el temps amb la del tresoret dels Munts.

Molt posteriorment, les excavacions dutes a terme entre els anys 1999 i 2002 al carrer de Sevilla de Tarragona van donar com a resultat la troballa d'un conjunt monetari que va aparèixer dins el que devia ser un moneder de tela o pell, en una taca de cendres (interpretada com a fruit d'una destrucció per incendi) que es trobava sobre un paviment de *signinum* d'un centre urbà productor de vi. L'anàlisi d'aquest conjunt monetari (Díaz/Macias/Teixell 2005, 69-76) mostra que estava format per 22 sestercis i un dupondi de bronze i un antoninià de plata dels emperadors Marc

Aureli, Alexandre Sever, Filip I i Deci; per tant, la seva data *post quem* és l'any de la mort de Deci, el 251. Tenint en compte que l'entrada en massa de circulació dels antoninians es va produir en temps de Gal·liè, i que en aquest conjunt només n'hi ha un (de Deci), s'ha considerat que no es pot datar amb posterioritat a l'any 260 (Díaz/Macías/Teixell 2005, 70).

D'altra banda, l'any 2007 s'ha trobat un altre conjunt en les excavacions del carrer de Colom (prop del Mercat Central de Tarragona), compost per 12 antoninians que es trobaven en un portamonedes perdut en un nivell de destrucció. La moneda més moderna pel que fa a la seva emissió és de Gal·liè i data de l'any 260 dC. (4).

La coincidència en el temps (anys 266-267) dels tresorers dels Munts i del carrer del Governador González (una troballa, per tant, d'àmbit urbà) creiem que només té dues explicacions: o bé es poden relacionar directament amb la destrucció de la ciutat i de la vil·la, o bé van ser ocultats algun temps després entre les ruïnes produïdes per la devastació. En tot cas, probablement ambdues tesauritzacions responen a la mateixa causa, tenint en compte la proximitat geogràfica i la identitat cronològica. Tanmateix, la segona de les possibilitats creiem que té més versemblança, com argumentarem seguidament.

Cal esmentar l'interessant l'estudi comparatiu de Hiernard per al període 258-260, segons el qual la ciutat lusitana de Conimbriga va rebre en aquest període 10 vegades més moneda que Tàrraco, mentre que la represa a partir de l'any 261 (analitzada a partir de les aportacions de la seca de Roma) és normal, i Tàrraco presenta entre els anys 261 i 271 la mateixa inflació monetària que les altres ciutats de l'Imperi. Això fa pensar a aquest autor que entre el 258 i el 260 és quan la ciutat va presentar una anomalia econòmica (Hiernard 1978 *a i b*; Palol 1999, 21).

D'altra banda, hi ha una aparent contradicció entre la datació (força aproximada) que presenten els tres conjunts que estaven en circulació en els estrats de destrucció del nucli urbà de Tàrraco i de la vil·la dels Munts, amb una data *post quem* devers el 255 (i que no semblen gaire posteriors al 260, al qual arriba el conjunt monetari del Mercat Central) i la dels dos tresorers del carrer del Governador González i de la vil·la dels Munts, que coincideixen ambdós en els anys 266-267. Més enllà de la indubtable diferència de valor econòmic entre unes monedes en ús (que s'han documentat en el que havien estat moneders de tela o de pell) i les que eren objecte de tesaurització, sembla força improbable que les primeres reflecteixin una circulació dels anys 266-267, tant per l'anòmala absència de monedes de Gal·liè (només present en el conjunt del Mercat Central de Tarragona) d'aquelles dates, com pel fet que les monedes més recents no presentaven traces d'ús, per la qual cosa es podia deduir que eren força noves (5). Per tant, tot apunta que la datació de les destruccions documentades a Tàrraco devia produir-se cap al 260, la qual cosa sembla confirmar la data de la historiografia tradicional. Tanmateix, una diferència de tan sols quatre anys, unida a l'antiguitat del testimoni d'Eusebi (pocs anys posterior als fets) ens fa pensar que la data del 264 dC és la més probable per a l'assalt franc a Tàrraco, cosa que els conjunts numismàtics associats a les destruccions fonamenten.

Tanmateix, la palesa coincidència cronològica dels dos tresorers (i el fet evident que són tesauritzacions) dels dos conjunts del carrer del Governador González i dels Munts, que quadra amb altres de l'àrea valenciana que després comentarem, sens dubte ha de tenir una explicació de tipus històric. El que acabem de veure reforça la impressió que es tracta d'ocultacions efectuades entre ruïnes, dos o tres anys després de la primera incursió franca; de tota manera, el fet que es produïssin gairebé al mateix temps no pot ser fruit de la coincidència. Tinguem present que, aproximadament,

coincideixen amb la data de l'assalt germànic a Tàrraco (any 264), segons la *Chronica*, d'Eusebi, tot i que són lleugerament posteriors.

Un altre fet que és interessant constatar és que l'àrea que estem estudiant presenta una acumulació anormalment gran de conjunts monetaris, i concretament de tresorets, que no sembla fruit de la casualitat. En el recull que en va fer T. Marot (1999, 329) apareixen, en l'àrea que estudiem, un total de 10 conjunts, als quals cal sumar els tres recentment trobats a Tarragona i a la vil·la de la Llosa (esmentats més amunt).

El tresoret de l'Hort Lluny o el Vilar (Reus), trobat al final del segle XIX i conegut des de fa anys (Hiernard 1978 *a* i *b*; cfr. Martínez Mira 1995-97, 140-141), presenta una singularitat. Estava format per 80 monedes de Gal·liè i 39 de Claudi II i, per tant, no pot datar-se amb anterioritat a l'any 268, i se li atribueix una data de tancament posterior a l'any 270 (Marot 1999, 329). D'altra banda, un conjunt de 30 monedes (gairebé totes antoninians) trobades fa anys a l'àrea del Teatre de Tarragona presenta també una data *post quem* de tancament de l'any 270 (Avellà 1980; Marot 1999, 329), i es pot paral·lelitzar amb el conjunt de Reus.

Una vegada més, no tenim cap dada d'aquest tipus pel que fa a les terres de l'Ebre. En canvi, al nord del País Valencià (coincidint amb l'actual província de Castelló, i especialment a la comarca de la Plana Baixa) hi ha una si més no curiosa acumulació de tresorets, tres de segurs: Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Baix Maestrat), Riu Sec (les Alqueries, Plana Baixa, atribuït en la bibliografia equivocadament a Castelló) i Almenara (Plana Baixa), als quals cal afegir els dos possibles tresorets trobats al Madrigal (Vila-real) i Benicató (Nules), ambdós a l'actual comarca de la Plana Baixa (6). No esmentem el tresoret de la *domus* del Romeu de Sagunt, que, com hem vist abans, té una data anterior, però els altres corresponen ja a la segona meitat del segle III.

El conjunt més septentrional és el del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Baix Maestrat). Aquest jaciment consisteix en una vil·la romana en la qual hi havia un gran dipòsit o possible *natatio*. Sobre el fons d'aquesta estructura, tocant a una paret, es va trobar una bossa de tela que contenia un conjunt de 53 monedes (15 sestercis i 38 antoninians) dels segles II i III, que proporcionen una data de tancament del conjunt de l'any 266



Figura 1. Monedes del tresoret de Riu Sec (les Alqueries, Plana Baixa). Fotografia: M. Gozalbes. Lloc de dipòsit: Museu de Belles Arts de Castelló.



Figura 2. Monedes del tresoret d'Almenara (Plana Baixa). Fotografia: M. Gozalbes. Lloc de dipòsit: Museu de Belles Arts de Castelló.

(Gozalbes 1996). Val la pena posar en relleu que va ser localitzat en una excavació arqueològica, i que no es va documentar cap indicatiu de destrucció. Tot i que es va trobar dins una bossa de tela, pel relativament elevat nombre de monedes podem pensar que es tracta d'un tresoret.

Els conjunts de Riu Sec (les Alqueries) i d'Almenara són dos tresorets força evidents, i ambdós proporcionen una data de tancament d'entorn els anys 265-266 (Mateu Llopis 1951, 244-245, núm. 535; Gozalbes 1996-97; Llorens/Ripollés/Doménech 1997, 47-48; Ripollés/Gozalbes 1998; Ripollés 1999, 265; Gozalbes 2005). Encara que no es coneixen les circumstàncies concretes de la troballa de Riu Sec, el fet que aparegués, segons Esteve (2004, 173-174), dins una olla amagada dintre d'una paret indica clarament que es tractava d'una ocultació. Aquestes dades no permeten documentar l'existència de destruccions (només hipotèticament en el cas de Benicató), però sí una inseguretat molt coincident en el temps, és a dir, en els anys 265-266. Curiosament, és la mateixa data dels tresors del carrer del Governador González, de Tarragona, i dels Munts d'Altafulla que ens permetrien arribar fins a l'any 267.

Ja hem fet esment anteriorment al conjunt monetari de Benicató (en el qual la moneda més moderna és d'època de Valerià) i que resulta difícil d'interpretar, però que no sembla pas haver estat un tresoret. Al jaciment del Madrigal (Vila-real, Plana Baixa) es va trobar un lot de 28 monedes, que no està clar que apareguessin juntes. Tampoc no se sap quina relació tenien amb el jaciment, que aparentment era una vil·la romana. És un conjunt heterogeni, format per denaris de Claudi I, Domicià, Gordià Pius, Filip I, Trebonià Gal, Valerià i Gal·liè, la formació dels quals pot datar-se (sempre que formessin un conjunt) entre els anys 260 i 270. De tota manera, el fet que es tracti de denaris (és a dir, monedes de plata) fa pensar que, pel seu valor, aquest conjunt correspon també a una tesaurització.

Com veiem, hi ha una clara coincidència en els tresorets esmentats a presentar una data de tancament devers els anys 265-267; en tots destaca clarament el fet de trobar-se a la costa (Gozalbes 1996-97, 616), especialment a l'àrea compresa entre Tàrraco i Saguntum. Els únics conjunts que presenten una data que sembla anar-se'n més enllà són els del Teatre de Tarragona i els del Vilar (Reus), en els quals la moneda més recent és de Claudi II, la qual cosa ens dona una datació de tancament

dels tresoret dels anys 268-270, com a mínim. En tot cas, pot tractar-se de tesauritzacions lleugerament posteriors, però que poden respondre a una situació d'inseguretat que tingui les mateixes causes que els altres tresorets.

L'explicació històrica dels conjunts monetaris d'ús i dels tresorets: de la incursió franca a la usurpació de Pòstum

Com hem vist, la majoria dels tresorets documentats a l'àrea que estem estudiant apunten vers una cronologia força homogènia, entre els anys 265 i 267. Aquesta datació ha estat utilitzada per desvincular-los de la incursió franca, perquè es consideren massa tardans; efectivament, amb les dades esmentades més amunt, podem considerar-los dos o tres anys posteriors. Crida l'atenció la presència (al Mas d'Aragó i Riu Sec) de monedes de l'usurpador oriental Quiet, raríssimes als conjunts monetals del Mediterrani occidental. L'aparició d'aquestes monedes podria ser deguda a factors comercials o potser, com ha suggerit Gozalbes (1996, 398), podria respondre a la possible presència de soldats orientals involucrats en hipotètiques lluites entre els partidaris de Gal·liè i Pòstum. Això porta aquest autor a formular una interessant hipòtesi, segons la qual, descartada qualsevol relació d'aquests tresorets amb la incursió franca, perquè es consideren posteriors, planteja que la causa d'aquestes tesauritzacions podria haver estat la situació d'inseguretat provocada per un altre episodi històric: la usurpació de Pòstum.

Pòstum es va proclamar emperador a la Gàl·lia l'any 260; el ressò que pogué tenir la seva usurpació a Hispània és incert i discutit. L'any 261, Gal·liè va intentar derrotar Pòstum, però no se'n va sortir; no va ser fins a l'any 266 que va reprendre les seves operacions contra Pòstum, que van continuar l'any següent, sense èxits importants. Una invasió goda a l'Il·líric va obligar Gal·liè a acudir-hi, deixant les operacions contra Pòstum en mans del seu general Aureol, que a l'estiu del 267 es va rebel·lar contra Gal·liè es va instal·lar a Milà. Allà es va dirigir Gal·liè per assetjar la ciutat, quan, el setembre del 268, va ser assassinat per una conspiració del seu estat major.

D'altra banda, cal tenir present que la *Historia Augusta* fa referència a l'existència de francs que estaven al servei de Pòstum (*Gallienus*, 7,1; *multis auxiliis Postumus iuaretur Celticis atque Francicis*) i potser en aquest context es pot interpretar la seva penetració a la Península i la presa de Tàrraco (Gozalbes 1996, 399). Aquesta hipòtesi proporciona un punt de vista molt interessant i innovador, ja que, com va passar l'any 409, aquesta incursió bàrbara podria haver-se produït en realitat en el marc d'una guerra civil romana.

Repasant la cronologia dels fets, creiem que pot plantejar-se una nova hipòtesi que expliqui la formació dels tresorets ja no per la incursió dels francs o la usurpació de Pòstum per separat, sinó per una conjunció d'ambdós factors. Concretament, a la vista de la cronologia dels tresorets, creiem que és possible que els francs, que sembla que ja havien penetrat a Hispània l'any 264, aprofitessin la doble diversió de les usurpacions de Pòstum i Aureol per campar lliurement, sense por d'una represàlia de l'exèrcit de cap d'ells, prou enfeïnats en aquell moment a guerrear entre si. Per tant, podria molt ben ser que els francs, aprofitant la impunitat que els atorgava aquesta conjuntura històrica, portessin a terme la seva activitat piràtica sense cap resposta oficial, la qual cosa podríem relacionar amb l'afirmació d'Orosi que van romandre a Hispània durant 12 anys.

Segons aquesta hipòtesi, i independentment que es produís una primera incursió l'any 264 que culminés en la destrucció de Tàrraco i la vil·la dels Munts, podríem suposar que a partir de l'estiu de 267 els francs portessin

a terme una nova campanya d'incursions, que va provocar un clima d'inseguretat que explica les tesauritzacions de Tarragona, els Munts i la zona castellonenca. Considerant que les dades dels estrats de destrucció de Tarragona semblen apuntar vers la data de l'any 260, i contrastant-ho amb la data proporcionada per Eusebi (que no tenim cap motiu per considerar equivocada), és possible que hi hagués diverses onades d'invasors, una de les quals podria haver penetrat al país l'any 264, i potser una altra ho hauria fet dos o tres anys més tard. És possible que, com apunta Gozalbes, la primera penetració s'efectués en connivència amb l'usurpador gàl·lic Pòstum, però les activitats posteriors dels francs semblen tenir una altra explicació, concretament (com s'ha indicat més amunt) la pirateria.

El que fessin els francs des de llavors és només una conjectura, però devien crear una situació d'inseguretat prou gran perquè, pràcticament al mateix temps, en diversos assentaments rurals s'efectuessin amagatalls de monedes. És possible que l'abundància de tresorers d'aquesta època a la zona nord del País Valencià sigui deguda a la presència dels francs, els quals, havent-se convertit en pirates després de fer-se amb la flota fondejada a Tàrraco, acabarien atacant i destruint (almenys en gran part) la propera ciutat de Valentia. Aquesta situació devia durar un temps indefinit, justificant l'existència de tesauritzacions encara en temps de Claudi II, i no devia acabar fins que Probus va derrotar els pirates francs, la qual cosa li dona una dimensió ben real als 12 anys (que podríem comptar de l'any 264 al 276, curiosament el primer any de l'imperi de Probus) que Orosi diu que van romandre els francs a Hispània.

La geografia d'aquestes ocultacions indica clarament que la zona de l'*ager tarraconensis* i les troballes més meridionals, corresponents probablement a l'*ager dertosanus* (el Mas d'Aragó) i *saguntinus* (els tresorers de la Plana castellonenca) reflecteixen el fet que l'àrea que aquí estudiem va resultar especialment afectada, la qual cosa lliga amb les destruccions documentades a Valentia.

D'altra banda, encara que les fonts no en parlin, hi ha indicis d'inestabilitat en el període immediatament successiu. Així, Alföldy (1991, 40) creu que disturbis interns expliquen que en una inscripció de Tàrraco (Alföldy 1975, RIT 87) els noms d'Aurelià i Ulpia Severina apareguin esborrats. Hi ha inscripcions d'Àfrica, Hispània i fins i tot de la Gàl·lia que tenen el nom de Probus repicat, quan no va ser mai objecte d'una *damnatio memoriae* oficial (Pons 1994, p. 248). A Hispània n'hi ha tres: una a Valentia, una altra a Asturica i probablement una a Barcino, referent a Probus o a Carus. En canvi, una altra de Tàrraco no ha estat esborrada, potser perquè va escapar de la *damnatio* o va ser posterior als fets que la van provocar, o bé perquè la capital provincial va estar estàlvia de les hipotètiques revoltes que van causar aquestes *damnationes* (Pons 1994, 249). De tota manera, encara que no hi hagi constància d'una *damnatio memoriae* oficial contra aquest emperador, sembla lògic suposar que les *damnationes* que ens atesta l'epigrafia es devien produir en temps d'algun dels seus immediats successors (Car, Carí, Numerià o Dioclecià), i no sabem quines van ser les causes. Per tant, això fa pensar en inestabilitats i possibles revoltes que afecten l'epigrafia d'emperadors que mai no van ser objecte oficial d'una *damnatio memoriae*, la qual cosa és un indicatiu prou clar que va passar quelcom, encara que no sapiguem exactament què.

EL PAS DEL POBLAMENT ALTIMPERIAL AL TARDOANTIC: DESPOBLACIÓ O CONCENTRACIÓ? EL PAPER DE LA CRISI DEL SEGLE III

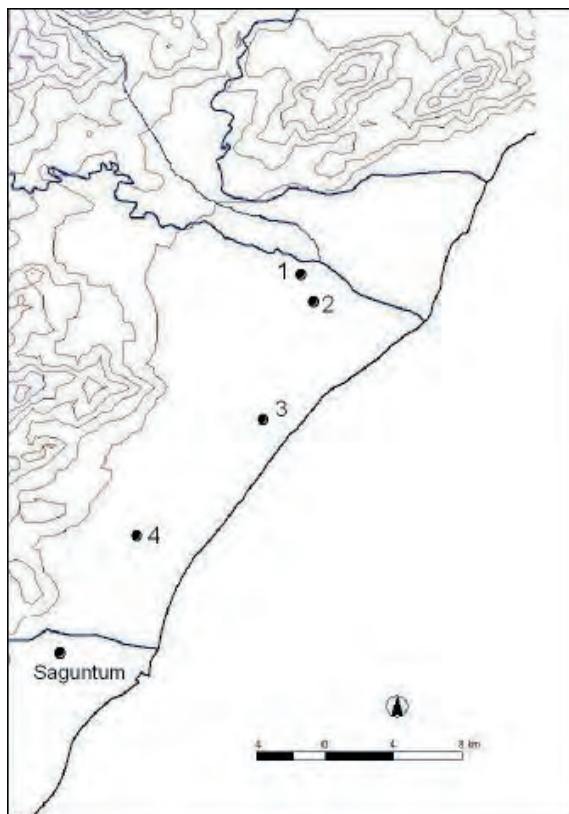
Una de les formes d'intentar valorar l'abast de la crisi del segle III en el poblament rural consisteix a comparar el volum de jaciments coneguts amb materials arqueològics altimperial i els que presenten materials tardoantics. No cal dir que aquest mètode és problemàtic, perquè es basa majoritàriament en prospeccions superficials, i és ben sabut que generalment els materials tardoantics són menys abundants que els de l'Alt Imperi, de manera que és possible que en molts casos no es detecti en la prospecció l'existència d'una fase tardoantiga dels assentaments, però això no vol dir que, en molts casos, no hi siguin. Com més gran sigui el volum del material identificat en la prospecció, més gran serà també la fiabilitat.

El problema abans esmentat es fa encara més palès si ho concretem en els materials del segle III. Fins i tot quan hi ha excavacions arqueològiques, el volum de materials d'aquesta centúria és molt minso. Generalment es pot atribuir aquesta escassetat a la presència de la crisi econòmica, que devia disminuir el comerç, però aquest argument és un xic simplista. En tot cas, el contrast entre el volum de poblament de l'Alt Imperi i del Baix Imperi resulta indicatiu dels canvis operats entre ambdues èpoques i, per tant, podem pensar que les causes que provoquen aquests canvis es troben generalment en el període intermedi, és a dir, el segle III. Aquest mètode, en definitiva, és útil per mostrar els canvis en el volum i la distribució del poblament, que podem considerar efectivament que es produeixen durant el segle III, però òbviament no ens serveix per conèixer les causes ni la natura d'aquests canvis.

Aquest mètode quantitatiu va ser aplicat per primera vegada entre nosaltres per Miquel Tarradell (1965, 1968), en valorar el contrast entre l'ocupació de l'Alt Imperi i la de l'Antiguitat Tardana al Villar, a la comarca dels Serrans

(País Valencià), on, d'un total de 18 jaciments, en una àrea de 10 × 8 km de superfície, al final del segle III només en quedava un, precisament el més ric i l'únic amb epigrafia. Per tant, la reducció representa el 94,44 % del total, i la continuïtat tan sols el 5,55 %. Els resultats aportats per Tarradell, basant-se únicament en prospeccions superficials i troballes casuais, apunten vers una forta disminució del nombre d'hàbitats en època tardoantiga. Per tant, a partir d'aquí ha esdevingut un tòpic afirmar que durant el segle III hi va haver un fort procés de desaparició d'hàbitats rurals, cosa que cal explicar ja sigui per un fort despoblament, per una concentració de la propietat o per una combinació d'altres

Figura 3. Ubicació dels conjunts monetaris del segle III trobats a la Plana Baixa,
1 – El Madrigal (Vilareal).
2 – Riu Sec (les Alqueries).
3 – Benicató (Nules).
4 – Almenara.



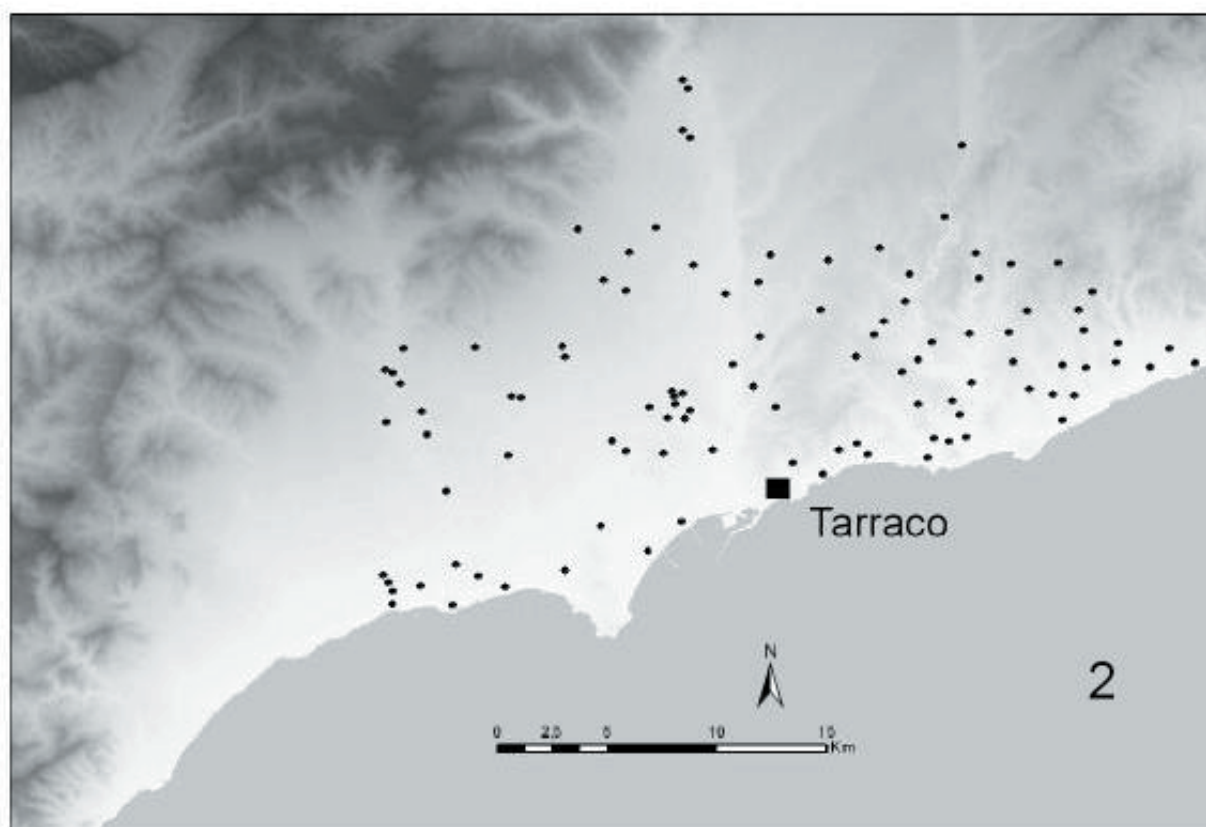
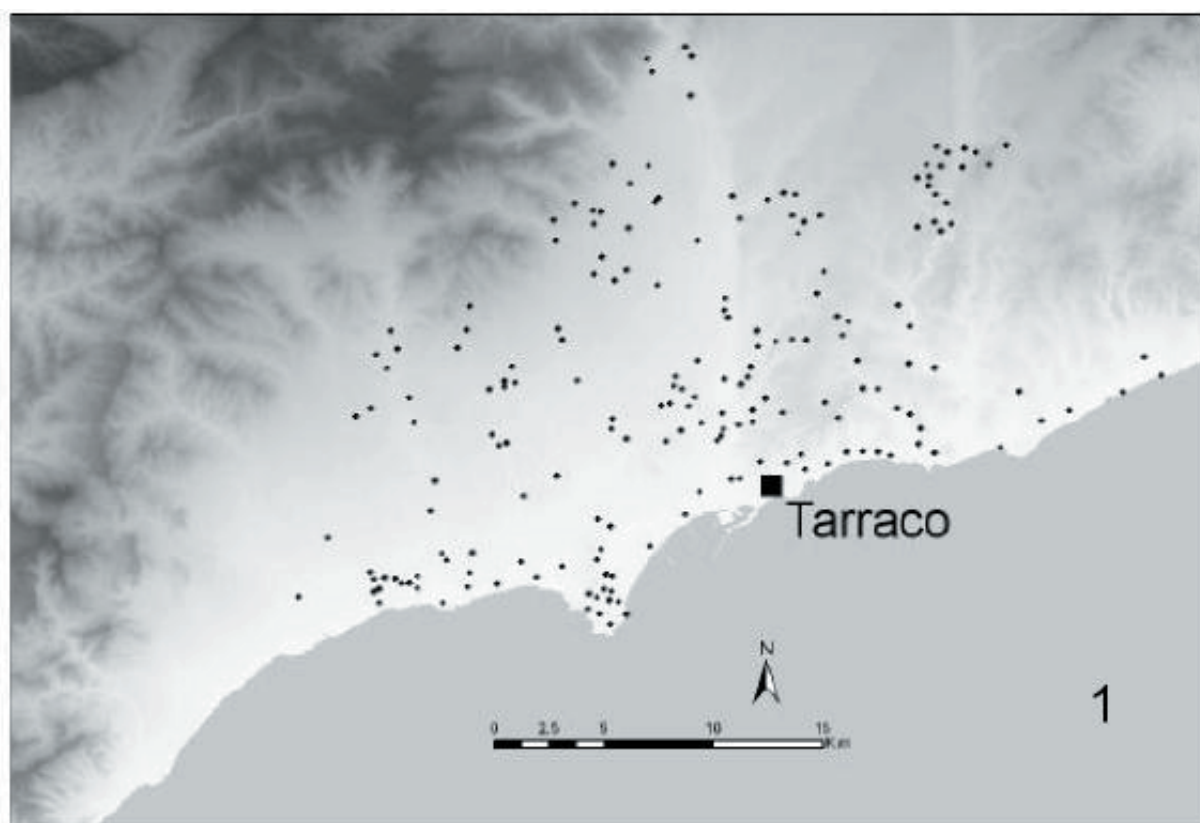


Figura 4. Evolució del poblament a l'àrea de Tarraco.

1 – Alt Imperi.

2 – Antiguitat tardana.

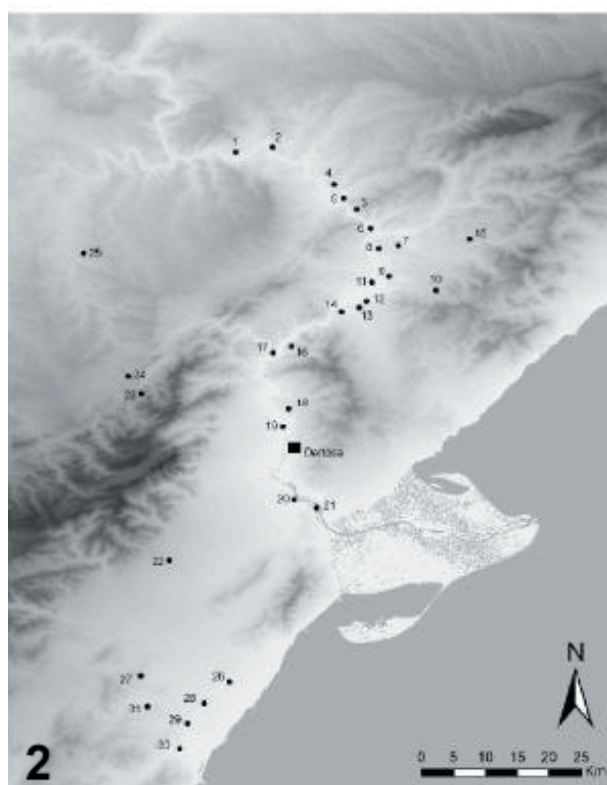
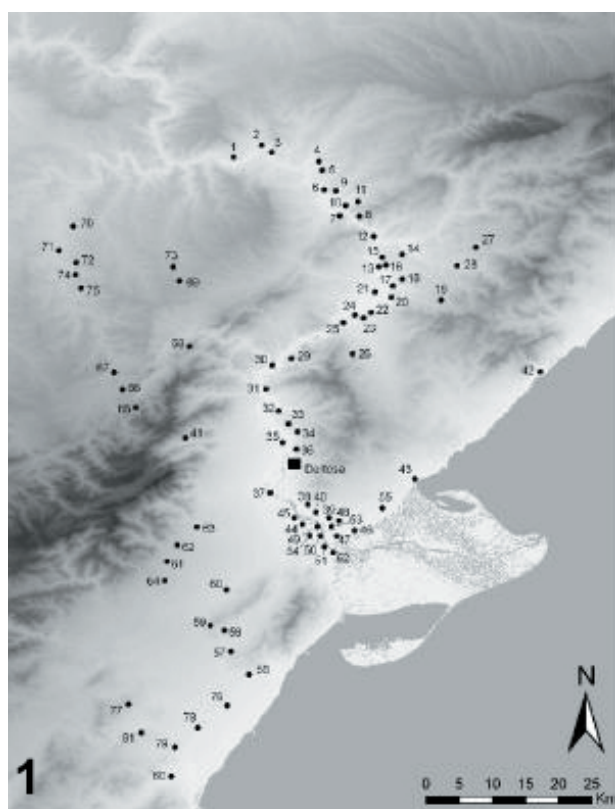


Figura 5. Evolució del poblament a l'àrea de Dertosa.

1 – Alt Imperi.
2 – Antiguitat tardana.

factors.

No s'han dut a terme després de l'esmentat estudi de Tarradell gaires intents quantitativs similars, però els que s'han fet permeten matisar la forta disminució de poblament que aquest autor va detectar a la zona del Villar. Així, Prevosti (1981 *a i b*) ha estudiat el cas del Maresme, on l'apreciació d'una mostra de 38 vil·les dona una reducció d'un 21 % i una continuïtat del 79 %. A les comarques de Girona, la continuïtat és d'aproximadament el 50 % (Nolla/Casas 1984, lām. IV-V). Menéndez i Solias (1985, 166-167) s'han centrat en part del Barcelonès i el Baix Llobregat i han arribat a la conclusió que tant la disminució com la pervivència se situen també entorn del 50 %, tot i que es basen només en un reduït grup de 14 jaciments, i actualment se'n coneixen més. En canvi, al litoral del Penedès-Garraf, d'una trentena d'assentaments tan sols tenim constància d'una continuïtat en època tardoantiga en set (Revilla/Miret 1995, 205), per la qual cosa la reducció és de l'entorn del 76 %, amb una continuïtat d'un 24 %.

Entrant ja en l'àrea que estudiem, a la zona de Dertosa i la part baixa de l'Ebre, d'un total de 64 jaciments romans hi ha materials tardoantics en 24 (Revilla, 2003, 143; García et al. 2004-2005, 260); la reducció representa el 37,5 % del total i la continuïtat el 62,5 %. De tota manera, aquesta relativa continuïtat es detecta especialment a l'àrea del Baix Ebre i a l'interior, a la Ribera d'Ebre; en canvi, a la zona del Montsià, dels jaciments coneguts només hi ha constància de continuïtat en època tardoantiga de la vil·la de la Carrova (Amposta), per la qual cosa s'ha suposat que es va produir una veritable despoblació de la comarca al segle III (García 2000, 170). Tanmateix, cal tenir en compte que la comarca del Montsià és la menys coneguda de les terres de l'Ebre pel que fa a prospeccions i excavacions de jaciments romans, però, tot i que cal fer aquesta matisació, el quadre que presenta està en consonància amb el que proporcionen les comarques veïnes de Castelló, com veurem més avall.

Les darreres investigacions permeten aportar algunes dades més a les que acabem d'esmentar. En l'estudi que s'està portant a terme a la part de l'antic *ager tarraconensis* que es troba a la drete del riu Francolí (englobant gran part de la comarca del Baix Camp, així com un petit sector de l'Alt Camp i del Tarragonès), dirigit per Josep Guitart i Marta Prevosti, en el qual

col·laborem (7), i amb el que sabem de la resta de l'*ager*, podem calcular aproximadament que la reducció d'hàbitat estaria entorn del 58 % i la continuïtat vers el 42 %.

Si prenem com a exemple la comarca de la Plana de Castelló, que devia pertànyer (almenys en part) al *territorium* de Saguntum, i on hi ha un nombre elevat de jaciments, podem veure que les dades contrasten amb les que hem vist fins ara: de 99 jaciments de l'Alt Imperi, 12 estan actius a l'Antiguitat Tardana (un parell són nous d'aquesta època, però tot i així els comptem), per la qual cosa la reducció és el 87,87 % del total, i la continuïtat és del 12,12 %. Per tant, tot i la manca d'investigació, es pot veure una davallada molt més considerable que les àrees de més al nord. Això ens planteja un problema, que pot tenir diverses causes. Una pot ser el coneixement desigual que tenim dels jaciments d'aquesta zona, en la qual s'ha excavat molt poc (com la vil·la de Benicató), i les prospeccions no sempre han estat acurades. Tanmateix, creiem que és una dada orientativa que coincideix, curiosament, amb els resultats constatats per Tarradell a la zona del Villar.

Una mica més a l'interior, a la comarca de l'Alt Palància (tot i que cal ser prudents ja que pràcticament no s'hi han fet excavacions) les dades actualment conegudes (Járrega 1998; Járrega 2000) ens indiquen que, de 50 jaciments coneguts d'època altimperial (8), en continuen només 8 en època tardoantiga. Això implica que la reducció representa el 84 % del total i la continuïtat tan sols representa el 16 %. Malgrat la manca d'excavacions, cal tenir en compte la significació de jaciments com el Campillo (Altura), amb uns materials en superfície molt abundants, on el més modern constatat és un sol fragment informe de sigil·lata africana C i, en canvi, hi ha una certa abundància de sigil·lata africana A i ceràmica africana de cuina, per la qual cosa sembla força probable que aquest assentament no ultrapassi la data del segle III (Járrega 1996, 372-373 i 377-378).

Els diferents percentatges que hem estat comentant més amunt ens porten a pensar que el que succeeix en realitat és que ens trobem davant diferències regionals, que deuen tenir diverses causes. Així, mentre que a la costa catalana la disminució d'hàbitats durant el Baix Imperi oscil·la entre el 20 % i el 50 %, en terres valencianes (almenys a les tres zones esmentades) hi trobem una disminució molt més important, de l'ordre del 80 %, o potser fins i tot més, en el cas apuntat per Tarradell. Tot i tenir en compte els problemes que pugui comportar la diferent intensitat de la prospecció, creiem que hi ha d'haver causes històriques que expliquin aquesta diferència. Considerant que la major concentració de tresorers (datats vers els anys 266-267) se situa precisament a la comarca de la Plana castellonenca i constatant que greus destruccions van afectar la propera ciutat de Valentia durant la segona meitat

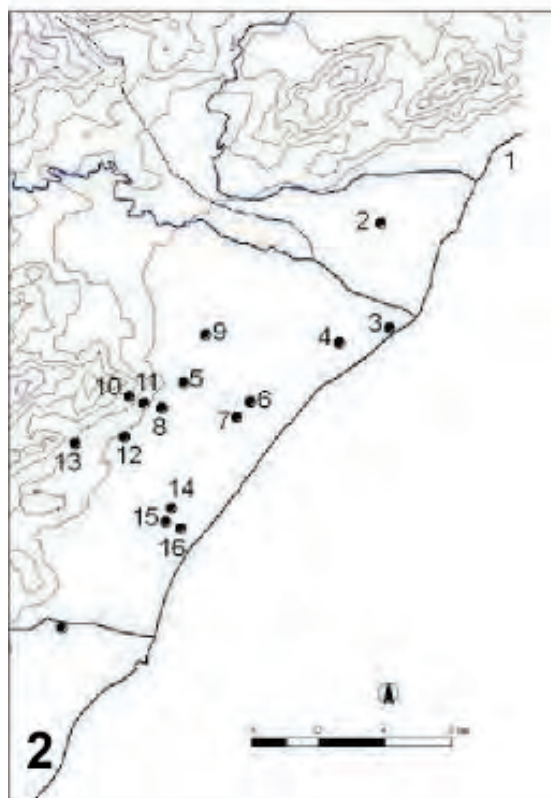
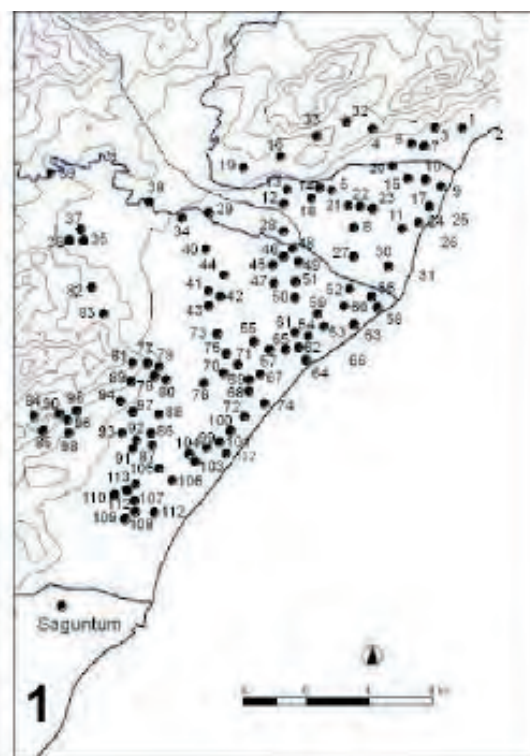


Figura 6. Evolució del poblament a la comarca de la Plana Baixa (*ager saguntinus*).

1 – Alt Imperi.

2 – Antiguitat tardana.

del segle III (bé és cert que no tenim, almenys ara com ara, evidències per al cas de Sagunt), podem pensar que aquesta àrea va patir unes conseqüències més greus de la crisi que no pas altres zones, la qual cosa va comportar un gran despoblament o una concentració de la propietat, que, en qualsevol cas, és un fet ben palès en la fase tardoantiga.

CONCLUSIONS

L'època severiana

- L'època severiana és ambivalent, amb indicis de despoblament a Tàrraco i alguns nuclis rurals propers, mentre que hi ha una continuïtat esplendorosa en d'altres. Probablement cal destriar entre els moments traumàtics que van portar al poder Septimi Sever i els temps posteriors fins a Alexandre Sever.

- Les mostres de riquesa (palesades pels mosaics i les restauracions o construccions de monuments públics) en ciutats com Iluro, Barcino, Tàrraco, Saguntum i Valentia i en vil·les com el Puig Rodon, Torre Llauder o a l'àrea aquí estudiada, els Munts i els Antigons, són indicis de l'existència d'elevats capitals tant a la ciutat com a les vil·les. Això, però, podria datar-se potser en un període severià una mica avançat (èpoques de Caracal·la a Alexandre Sever).

- La riquesa de les vil·les abans esmentades, representades per rics mosaics o, com en el cas de la vil·la dels Antigons, per la presència d'un sumptuós nimfeu decorat amb estàtues, indica la potència econòmica d'algunes vil·les (o dels seus *possessores*) en època severiana, però potser reflecteix també un enriquiment a costa d'altres hàbitats i, per tant, un inici de la concentració de la propietat, que s'aguditzarà en els períodes següents.

Els anys centrals del segle III

- Tot i que el període comprès entre els anys 240 i 260 és potser el més desconegut del segle III a l'àrea que estudiem, tenim alguns indicis de dificultats. Les dedicacions als emperadors constatades en l'epigrafia de Gerunda, Baetulo, Tàrraco, Dertosa i Saguntum possiblement són reflex de l'anarquia militar, ja que les ciutats es van veure obligades a manifestar la seva *devotio* a l'emperador en un període d'usurpacions.

- D'altra banda, tant l'abandonament i el conjunt monetari constatat a la *domus* del Romeu a Saguntum com les troballes epigràfiques i monetàries de l'àrea de Dianium fan pensar en un període d'inseguretat i en el trasllat dels escenaris bèl·lics de la lluita entre l'usurpador Maximí i els seus rivals, que sembla que va afectar, si més no, l'àrea costanera entre aquelles ciutats.

La segona meitat del segle III i les incursions dels francs

- El període comprès entre els anys 260 i 280 presenta les mateixes característiques quant al nombre d'inscripcions imperials a les ciutats costaneres (concretament Baetulo, Barcino, Tàrraco, Dertosa i Saguntum), la qual cosa ha de respondre a les mateixes causes apuntades més amunt.

- Les incursions germàniques han estat molt debatudes entre els historiadors i arqueòlegs i encara ho són, però sembla que podem treure en clar algunes coses, que sintetitzem seguidament.

- L'arqueologia ha permès constatar importants destruccions a la ciutat de Tàrraco, que en van afectar àmplies àrees, tant intramurs com al suburbi.

Les troballes numismàtiques del carrer de Sevilla i de l'àrea del Mercat Central permeten datar aproximadament aquestes destruccions cap a l'any 260, gràcies a l'anàlisi dels seus dipòsits monetaris.

- El dipòsit monetari trobat a la rica vil·la marítima dels Munts, molt propera al nucli urbà de Tàrraco, associat a un cadàver trobat en una capa d'esfondrament i incendi, permet pensar també en una data de cap al 260 i paral·lelitzar les destruccions constatades al nucli urbà de Tàrraco. Possiblement el conjunt monetari documentat a la vil·la de la Llosa (Cambrils) pot tenir una explicació similar.

- Tot això ens permet considerar força fiable (i confirmar-la arqueològicament) la data de l'any 264 que ens dona Eusebi per a la incursió franca contra Tàrraco, tenint en compte que Eusebi (encara que no coneguem el text original) va escriure la seva *Chronica* poques dècades després dels fets.

- Per contrast amb el que s'ha vist, no hi ha més indicis de destruccions en altres vil·les dels voltants, només una possible amortització d'unes canalitzacions a la vil·la dels Munts.

- Els tresorers documentats al carrer del Governador González de Tarragona i de la vil·la dels Munts (conjunt diferent del que hem esmentat més amunt) donen una data coincident dels anys 266-267. Aquesta mateixa data la proporcionen els tresorers trobats a l'actual província de Castelló: Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat), Riu Sec (les Alqueries) i Almenara, a més del probable tresorer del Madrigal (Vila-real). Un xic posterior és la data del tancament dels conjunts de l'Hort Lluny o el Vilar (Reus) i del teatre de Tarragona, que es poden dur als anys 268-270.

- Aquesta coincidència cronològica i l'abundància de tresorers concentrats a l'àrea que estudiem (en els antics *territoria* de Tàrraco, Dertosa i Saguntum) permet fer pensar que tots obeeixen a una causa comuna i que són un clar indicatiu d'un moment d'inseguretat, ja sigui política o econòmica.

- Les destruccions constatades a Valentia, com a mínim d'època de Claudi II (anys 268-270), i a Pollentia (Mallorca), que per les troballes numismàtiques semblen poder-se portar a època de Probus (276 i 282), així com la cronologia de tancament dels tresorers del Vilar i del Teatre de Tarragona, són indicis de greus disturbis clarament posteriors als que hem esmentat abans. Creiem que es poden atribuir a les activitats piràtiques dels francs, que segons Orosi van romandre 12 anys a Hispània, sense deixar de banda que almenys la destrucció de Pollentia (i potser també la de Valentia) podria ser deguda a una altra incursió dels francs, vinguda del Mediterrani oriental, que va causar la destrucció de Siracusa l'any 279 o el 280.

- En definitiva, les evidències d'estrats de destruccions i ocultacions monetàries reflecteixen probablement diversos episodis bèl·lics, que semblen tenir com a protagonistes els francs, sense deixar de banda les possibles repercussions hispàniques de la usurpació de Pòstum (al servei del qual, per cert, hi havia mercenaris francs), com suposa Gozalbes, i que podrien permetre explicar la primera incursió franca en relació amb una guerra civil romana.

- Els casos de *damnatio memoriae* (o de *cancellatio*) documentats en inscripcions d'Aurelià i Probus semblen anar més enllà del que hem esmentat

fins ara, i probablement reflecteixen un període d'inseguretat política (tal vegada de revoltes populars, o si més no d'un fort descontentament contra els emperadors) del qual no sabem res més.

- Tots aquests trasbalsos devien tenir un important reflex en el poblament i l'economia a l'àrea estudiada. La diferència entre el nombre d'assentaments coneguts en època altimperial i els que romanen o existeixen durant la tardoantiguitat reflecteix sempre una disminució de poblament, que no és fàcil atribuir a un procés de despoblament o de concentració de la propietat, o a ambdós junts.

- Les dades conegudes permeten concloure una diferent afectació dels canvis poblacionals segons les zones. Així, mentre que a les àrees més septentrionals (comarques de Girona, Barcelona i Tarragona) la disminució del poblament oscil·la entre el 20 % i el 50 %, al nord del País Valencià les xifres són més elevades, amb una disminució d'entre el 80 % i el 90 %.

- Possiblement aquestes diferències es poden relacionar amb la major concentració de tresorers (datats vers els anys 266-267) a l'àrea compresa entre Tàrraco i Saguntum (especialment a les proximitats d'aquesta darrera), cosa que sembla indicar una forta incidència de la crisi en aquesta zona. Ja sigui a causa de les ràtzies dels francs, les guerres civils romanes o altres factors, i més enllà de fenòmens com la manca de recerca (ja que són resultats constatats independentment a tres àrees diferents, la Plana castellonenca, l'Alt Palància i la zona del Villar), possiblement podem concloure que almenys la zona més meridional va resultar molt afectada pels trasbalsos del segle III.

- Probablement, davant l'escassa concreció de les fonts escrites, el cada vegada millor coneixement que ens proporciona l'arqueologia ens permetrà, els anys vinents, poder fer alguns avenços significatius en la recerca, com ho han permès les recents troballes de l'àrea de Tarragona.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD, L., ABASCAL, J. M. 1991, *Textos para la historia de Alicante. Edad Antigua*. Alacant.

- ABASCAL, J. M., OLCINA, M., RAMON, J. 1995, *Un tesoro de sestercios romanos procedentes del territorium de Dianium (Hispania citerior)*. Alacant.

- ADSERIAS, M., BURÉS, L., RAMÓN, E. 1995, Excavacions al carrer de Pere Martell de Tarragona: mil anys d'evolució urbana (del segle V aC al V dC), *Tribuna d'Arqueologia* 1993-1994, Barcelona, 75-85.

- ADSERIAS, M., GARCÍA, M., TEIXELL, I. 2001, Noves troballes d'època romana a l'entorn de Tàrraco: les *villae* del Mas dels Canonges i del Camí Vell de Salou (Tarragona, Tarragonès), *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 23, Tarragona, 213-247.

- ALFÖLDI, A. 1939, The crisis of the Empire (AD 249-270), *The Cambridge Ancient History*, vol. XII, *The Imperial Crisis and the Recovery*, Cambridge, 165-231.

- ALFÖLDY, G. 1975, *Die Römischen Inschriften von Tarraco* (2 vol), *Madriider Forschungen*, núm.10, Berlin.

- ALFÖLDY, G. 1991, *Tarraco*, Forum, 8, Tarragona.
- ARANEGUI, C. 2004, *Sagunto, oppidum, emporio y municipio romano*. Barcelona.
- ARASA, F. 2000, Borriana en l'època romana, *Commemoració del XXX aniversari del Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa. Borriana (1987-1997)*, Col·leció Papers, 3a època, núm. 20, Borriana, 103-115.
- ARBELOA, J. V. 1999, Ciutat de Dertosa, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 83-84.
- ARCE, J. 1978, La «crisis» del s. III d. C. en Hispania y las invasiones bárbaras, *Hispania Antiqua*, 8, Valladolid, 257-269.
- ARCE, J. 1982, *El último siglo de la España romana: 284-409*, Madrid.
- ARRIBAS, A., TARRADELL, M. 1987, El foro de Pollentia. Noticias de las primeras investigaciones, a *Los foros romanos de las provincias occidentales*, Madrid, 121-136.
- ARROYO, R. 1982, Volumen y repercusión de la inflación monetaria romana del 261-269 d. C. en la Tarraconense costera meridional, *Saguntum*, 17, València, 131-145.
- AVELLÀ, L. 1980, Conjunto de antoninianos, «tesorillo» hallado en el teatro romano de Tarraco, *II Symposium Numismático de Barcelona*, Barcelona, 221-226.
- BALIL, A. 1957, Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del siglo III d. C., *Cuadernos de Trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología de Roma*, 9, Madrid, 97-143.
- BALIL, A. 1959 a, Hispania en los años 260 a 300 d. C., *Emérita*, 27, fasc. 2, Madrid, 269-295.
- BALIL, A. 1959 b, Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del s. III d. C., *Anales de Historia Antigua y Medieval*, Buenos Aires, 49-91.
- BALIL, A. 1963, El poblamiento rural en el «Conventus Tarraconensis», *Celticum*, IX, París, 217-228.
- BALIL, A. 1979, Sobre el tesoro de antoninianos de Altafulla (Tarragona), *Acta Numismática*, 9, Barcelona, 97-99.
- BARRAL, X. 1978, *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana*, Barcelona.
- BAYERRI, E. 1948, *Historia de Tortosa y su comarca*, vol. V. Tortosa.
- BLÁZQUEZ, J. M. 1968, La crisis del siglo III en Hispania y Mauritania Tingitana, *Hispania*, 108, Madrid, 5-37.

- BONNEVILLE, J. N. 1978, Les inscriptions imperiales de *Barcino* (Barcelona), un reflet de l'histoire de la Colonie, *Homenaje a Sáenz de Buruaga*, Madrid, 365-388.
- BURCH, J. M., CASAS, J., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. 2006, El territori rural a la costa nord-occidental: ritmes i cicles, *Rhythms and Cycles of Countryside Romanization. Studies of the Rural World in the Roman Period*, 1, Banyoles, 31-39.
- CALLU, J. P. 1969, *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Paris.
- CAMPO, M., GURT, J. M. 1980, El problema de la crisis del siglo III: su reflejo en los hallazgos monetarios realizados en la costa catalana y las Baleares, *Numisma*, 165-167, Barcelona, 129-140.
- CARRETÉ, J. M., KEAY, S. J., MILLETT, M. 1995, A Roman Provincial Capital and its Hinterland. The Survey of the Territory of Tarragona, Spain, 1985-1990. *Journal of Roman Archaeology, Supplementary series*, 15, Ann Arbor, Michigan.
- CARRIÉ, J. M., ROUSSELLE, A. 1999, *L'empire romain en mutation. Des Sévères à Constantin*, 192-337, Paris.
- CASAS, J. 1986, Excavacions a la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), *Estudis sobre Temes del Baix Empordà*, 5, Sant Feliu de Guíxols, 15-77.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 1999, *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Banyoles.
- CEPAS, A. 1997, *Crisis y continuidad en la Hispania del siglo III*, Madrid.
- CIVERA, M. 2004, Aproximació a l'evolució urbana del Saguntum antic, *Arse*, 38, Sagunt, 81-110.
- COLLINS, R. 2000, *La Europa de la alta edad media. 300-1000*. Madrid.
- DÍAZ, J. M., MACÍAS, J. M., TEIXELL, I. 2005, Intervencions al carrer Sevilla núms. 12-14. Noves dades per a l'evolució urbana del «casc antic» de Tàrraco, *Butlletí Arqueològic, època V*, 27, Barcelona, 47-103.
- ESTEVE, F. 2004, *La via romana de Dertosa i Saguntum*, Castelló.
- FERNÁNDEZ UBIÑA, J. 1982, *La crisis del siglo III y el final del mundo antiguo*, Madrid.
- GARCÍA, D. 2000, Noves aportacions al procés de romanització del curs baix de l'Ebre; la comarca del Montsià, *Empúries*, 52, Barcelona, 137-172.
- GARCÍA, D., GONZÁLEZ, M. A., MORENO, I., REVILLA, V., ROS, A., VILLABÍ, M. M. 2004-2005, La vil·la de la Carrova (Amposta, Montsià, Catalunya) i el poblament d'època romana a les terres de l'Ebre, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, Castelló, 227-270.

- GARCIA, M., MACIAS, J. M., MENCHON, J., PUCHE, J. M., RAMÓN, E., REMOLÀ, J. A. 2001, *La vil·la romana de la Llosa. Deu anys d'investigació arqueològica*, Ajuntament de Cambrils, Cambrils.
- GOZALBES, M. 1996, El tesoro de Mas d'Aragó (Cervera del Maestre, Castellón) y la década del 260 dC, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Castelló, 383-404.
- GOZALBES, M. 1996-97, El tesoro de Almenara, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI, Girona, 599-621.
- GOZALBES, M. 2003, La circulación monetaria, a BONET, H. – ALBIACH, R. – GOZALBES, M. (coord.), *Romanos y visigodos en tierras valencianas*, València, 141-148.
- GOZALBES, M. 2004, Potentats i necessitats: les monedes imperials al territori saguntí, a *Opulentissima Saguntum*, Sagunt, 59-81.
- GOZALBES, M. 2005, El tesoro de antoninianos de Almenara (Castellón), las invasiones de francos y el imperio galo, a RIBERA, A. - RIPOLLÉS, P. P. (ed.) *Tesoros monetarios de Valencia y su entorno*, València, 125-139.
- GOZALBES, M., RIPOLLÉS, P. P. 2002, Circulación y dispersión, a RIPOLLÉS, P. P., LLORENS, M. M., *Arse - Saguntum. Historia monetaria de la ciudad y su territorio*, p. 215-256, Sagunt.
- GRANADOS, J. O., RODÀ, I. 1993, Barcelona a la Baixa Romanitat, *III Congrés d'Història de Barcelona*, Barcelona, 25-46.
- GROSSE, R. 1959, *Fontes Hispaniae Antiquae VIII: Las fuentes desde César hasta el siglo V d. de J. C.*, Barcelona.
- GURT, J. M. 1977, Comentario sobre un lote de monedas de Póstumo, *Gaceta numismática*, 45, Barcelona, 10-13.
- GUSI, F., OLARIA, C., ARASA, F. 1998, El procés de romanització a la Plana. La vil·la de Benicató (Nules), *V Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, 33-74.
- HERNÁNDEZ, E. 2004, Evolució de l'urbanisme antic a la ciutat de Sagunt, *Opulentissima Saguntum*, Sagunt, 113-121.
- HIERNARD, J. 1978 a, Monedas del siglo III en el Museo Arqueológico Provincial de Tarragona, *Acta Numismatica*, 8, Barcelona, 97-133.
- HIERNARD, J. 1978 b, Recherches numismatiques sur Tarragone au IIIème siècle après Jésus-Christ, *Numisma*, 150-152, Barcelona, 307-321.
- JÁRREGA, R. 1993, *Poblamiento y economía en la costa este de la Tarraconense en época tardorromana (siglos IV - VI)*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1992 (en microfitxa).
- JÁRREGA, R. 1996, El yacimiento romano de El Campillo (Altura). Nuevos datos para el estudio de la romanización del Alto Palancia (Castellón), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Castelló, 367-381.

- JÁRREGA, R. 1998, El poblamiento romano en la comarca del Alto Palancia. Estado actual de nuestros conocimientos, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, Castelló, 349-369.
- JÁRREGA, R. 2000, *El Alto Palancia en la época romana*. Castelló.
- JÁRREGA, R. 2003, Les ceràmiques romanes de la vil·la de Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès), *Butlletí Arqueològic*, època V, 25, Tarragona, 107-170.
- KOPPEL, E. 1993, La escultura del entorno de Tarraco: las villae, *Actas de la I Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, Mèrida, 221-237.
- KOPPEL, E. 2005, La figura de la deessa Cíbele de la vil·la dels Antígons, *Informatiu Museus*, època III, núm. 30, Reus, 4-7.
- LLORENS, M. M., RIPOLLÈS, P. P. 1995, El depósito monetario de la domus A de Romeu: nuevas aportaciones a la circulación de moneda de bronce en Saguntum durante el s. III dC, *Saguntum*, 28, València, 217-228.
- LLORENS, M. M., RIPOLLÈS, P. P., DOMÉNECH, C. 1997, *Monedas d'ahir, tresors d'hui*, València.
- LÓPEZ, M., CHINER, P. 1994, Noticia preliminar de las excavaciones del solar del Romeu (Sagunto, Valencia), *Saguntum*, 27, València, 229-237.
- LÓPEZ VILAR, J. 2006 a, *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martiri de Sant Fructuós*, sèrie Documenta, 4 (2 vol.), Tarragona.
- LÓPEZ VILAR, J. 2006 b, El poblament rural del Camp de Tarragona en època romana: assaig de síntesi, *Butlletí Arqueològic*, 28, Tarragona, 97-135.
- MACÍAS, J. M. (ed.) 2004, *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tarraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*, sèrie Documenta, 2, Tarragona.
- MACÍAS, J. M. 2005, Els assentaments rurals com a espai de residència: l'exemple del *territorium* de Tàrraco, *Cota Zero*, 20, Barcelona, 78-86.
- MACÍAS, J. M., MENCHÓN, J. 2007, *La vil·la romana dels Hospitals (el Morell, Tarragona). Un assentament de la via De Italia in Hispanias*, sèrie Hic et Nunc, Tarragona.
- MACÍAS, J. M., PUCHE, J. M. 1997, Noves excavacions a la part baixa de Tarragona. Dades per a l'evolució urbanística de la ciutat romana, *Tribuna d'Arqueologia 1995-1996*, Barcelona, 149-163.
- MAROT, T. 1999, La circulació monetària en l'època romana tardana (ss. III-VI), a *Del romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 329-339.
- MAROT, T., RAMON, E. 1999, Conjunt monetari de la vil·la dels Munts, a *Del romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 341.

- MARTÍNEZ MIRA, I. 1995-57, Tesorillos del s. III d. C. en la península Ibérica, *Lucentum*, 14-16, Alacant, 119-180.
- MARTÍNEZ MIRA, I. 2000-01, Tesorillos del s. III d. C. en la península Ibérica (II), *Lucentum*, 19-20, Alacant, 297-308.
- MARTÍNEZ MIRA, I. 2004-05, Tesorillos del s. III d. C. en la península Ibérica (III), *Lucentum*, 23-24, Alacant, 207-236.
- MATEU LLOPIS, F. 1950, El hallazgo de denarios romanos de Altafulla, *Boletín Arqueológico*, 30, Tarragona, 53-58.
- MATEU LLOPIS, F. 1951, Hallazgos monetarios (VII), *Numario Hispánico*, I, Madrid, 225-264.
- MENÉNDEZ, F. X., SOLIAS, J. M. 1985, Problemes entorn el Baix Imperi al curs inferior del Llobregat, *Pyrenae*, 21, Barcelona, 157-168.
- NOLLA, J. M., CASAS, J. 1984, *Carta arqueológica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al N. E. de Catalunya*, Girona.
- NOLLA, J. M., SAGRERA, J., VERRIÉ, P. – VIVÓ, D. 1993, *Els mosaics de Can Pau Birol*, Girona.
- PALLARÉS, F. 1969, Las excavaciones de la plaza de San Miguel y la topografía romana de Barcino, *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, XIII, Barcelona, 5-42.
- PALLARÉS, F. 1970, La topografia e le origini di Barcellona romana, *Rivista di Studi Liguri* XXXVI, Bordighera, 63-102.
- PEÑA, Y. 2000, La «crisis» del siglo III en la historiografía española, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, t. 13, Madrid, 469-492.
- PALOL, P. DE 1999, Les invasions dels francs i els alamans, a *Del romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 20-25.
- PETIT, P. 1974, *Histoire générale de l'Empire romain. 2 . La crise de l'Empire (des derniers Antonins à Dioclétien)*, Paris.
- PONS, J. 1994, *Territori i societat romana a Catalunya*, Barcelona.
- PREVOSTI, M. 1981 a, *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*, Mataró.
- PREVOSTI, M. 1981 b, *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*, Badalona.
- REVILLA, V. 2003, *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona.
- REVILLA, V., MIRET, M. 1995, El poblament romà al litoral central de Catalunya, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, Castelló, 189-210.

- REMOLÀ, J. A., VILASECA, A. 2000, Intervencions arqueològiques al PERI-2, sector Tabacalera de Tarragona, *Tribuna d'Arqueologia* 1997-1998, Barcelona, 77-95.
- REVILLA, V. 2003, *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona.
- REVILLA, V., MIRET, M. 1995, El poblament romà al litoral central de Catalunya, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, Castelló, 189-210.
- RIBERA, A. 1989, Darreres investigacions sobre la ciutat romano-visigoda de *Valentia* (València), *Tribuna d'Arqueologia* 1988-1989, Barcelona, 71-78.
- RIBERA, A. 2003, El Imperio romano, a BONET, H., ALBIACH, R., GOZALBES, M. (coord.), *Romanos y visigodos en tierras valencianas*, València, 91-101.
- RICHARDSON, J. S. 1998, *Hispania y los romanos*, Barcelona.
- RIPOLLÉS, P. P. 1999, El uso de la moneda en la vía Augusta: el tramo *Saguntum – Intibili*, a CENTENO, R. M. S. – GARCÍA-BELLIDO, M. P. – MORA, G. (coord.), *Rutas, ciudades y moneda en Hispania*, Anejos de Archivo Español de Arqueología, XX, Madrid, 259-268.
- RIPOLLÉS, P. P., GOZALBES, M. 1998, The Alqueries Hoard of Antoniniani, *Numismatic Chronicle*, 158, Londres, 63-77.
- RUIZ DE ARBULO, J. 1996, L'escenari urbà: poder i ideologia, a *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. I, *Els temps prehistòrics i antics fins al segle V*, Barcelona, 340-358.
- SAGREDO, L. 1985, Las invasiones del siglo III d. C. en Hispania a la luz de los tesorillos monetales, *Hispania Antiqua*, 11-12, Valladolid, 89-104.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1957, La invasión germànica del 259, *Boletín Arqueológico*, 35-36, Tarragona, 129-131.
- SÁNCHEZ, E., JÀRREGA, R., OLIVARES, D. 2000, Excavació arqueològica a la vil·la romana del Mas d'en Gras, *Tàrraco 99. Arqueologia d'una ciutat romana. Documents d'Arqueologia Clàssica*, 3, Tarragona, 243-255.
- SANTOS YANGUAS, N. 1986, Las invasiones germanas del siglo III en Hispania. Estado de la cuestión, *Memorias de Historia Antigua*, 6, Oviedo, 151-175.
- SANZ, F. J., MARTÍNEZ, C. 2007, Hispania en el Bajo Imperio, a DÍAZ, P. - SANZ, F. J., MARTÍNEZ, C., *Hispania tardoantigua y visigoda, Historia de España V*, Madrid, 15-256.
- SEGUI, J. J., MELCHOR, J. M., BENEDITO, J., PASCUAL-AHUIR, M. M. 2004, Avanç arqueològic del descobriment a Sagunt d'un tram de calçada i d'un relleu d'ambient nilòtic, *Opulentissima Saguntum*, Sagunt, 143-147.

- SILVESTRINI, M. 1993, Il potere imperiale da Severo Alessandro ad Aureliano, a *Storia di Roma*, 3. *L'età tardoantica*, Torí, 155-191.
- TARACENA, B. 1950, Las invasiones germánicas en España durante la segunda mitad del siglo III d. C., *Actas del I Congreso Español de Estudios Pirenaicos*, vol. 6, sec. 5, Saragossa, 37-45.
- TARRADELL, M. 1955, Sobre las invasiones germánicas del siglo III después de J. C. en la península Ibérica, *Estudios Clásicos*, vol. 3, núm. 15, Madrid, 95-110.
- TARRADELL, M. 1956, Problemas cronológicos de las invasiones germánicas del siglo III d. de J. C., *Actas del IV Congreso Nacional de Arqueología*, Saragossa, 231-239.
- TARRADELL, M. 1958, La crisis del siglo III en Hispania: algunos aspectos fundamentales, *I Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid, 263-275.
- TARRADELL, M. 1965, Prehistòria i Antiguitat, a TARRADELL, M. - SANCHÍS GUARNER, M., *Història del País Valencià. Prehistòria i antiguitat. Època musulmana*, 17-206. Barcelona.
- TARRADELL, M. 1968, Población y propiedad rural en el este peninsular durante el Bajo Imperio, *Actas del III Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid, 164-169.
- TARRATS, F., REMOLÀ, J. A., MACÍAS, J. M., RAMÓN, E. 1998, Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), *Empúries*, 51, Barcelona, 197-226.
- TARRATS, F., REMOLÀ, J. A., MACÍAS, J. M., RAMÓN, E. 1999, Nuevas actuaciones en el área residencial de la villa romana de Els Munts (Altatulla, *Ager tarraconensis*). Estudio preliminar, *Madrider Mitteilungen*, 41, Magüncia, 358-379.
- TULLA, J., BELTRÁN, P., OLIVA, C. 1927, Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona, *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* 88 (1925-26), Madrid.